

Masterscriptie

Erkenning en geestelijke zorg in het aardbevingsgebied

Auteur: Christine van der Veer, s2245914

Eerste begeleider: Dr. Muthert

Tweede begeleider: Prof. dr. Walton

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen

Masteropleiding Geestelijke Verzorging

Oktober 2019

© Foto: Sven Jach/RTV Noord

Erken

Zeg dit. Zeg: met eigen ogen zagen ze hoe de muren scheurden.

Zo konden ze niet slapen. Ze droegen hun schoenen in bed.

Zeg: met eigen ogen zagen ze hoe de muren scheurden.

Het is koud in het noorden, een onrustige wind waait
vanaf het Wad landinwaarts over 't Stad naar Hofstad.

Een knappe wind die Gróningers omver waait.

Maar hun huis is hun huid. Zeg: hun huis is hun huid.

Valt de huid van ze af zijn de mensen naakt als dieren.

En de huizen schudden en de huid valt ze af en de dieren

beven, een mensenstorm steekt op.

Zeg: knappe man die noorderwind

nog keren kan.

Aarde schenkt goud, schenkt gul, onaangedaan,
tot staat en kas en gasgebouw te gulzig aan haar sjourren,
uit haar putten, gas om geld, haar verdelen, haar genieten,

haar ontieren, zij als hoer. Zeg: zo begint gedonder!

Als een schuldeloze dader zwijgt het veld,
dan trilt de grond, breekt naar verschoven bodem.

Leegte loert, leegte vlucht. Een huis stort in,
er kan een dode vallen. Duistere avond doemt
boven de velden. Zeg niet: het eerste slachtoffer

is toch nog niet gevallen. Zeg niet: we wachten
met ons eigen offer. Geef gas. Erken. Geef toe.

Neem gas terug. Zeg namens jullie:

het spijt ons namens ons.

Een spoor van zwijgen kronkelt door dit land,
een diepe frons trekt door de aarde.

Samenvatting

De aardbevingen in Groningen van de afgelopen jaren hebben niet alleen praktische schade tot gevolg, maar leiden ook tot problemen op relationeel en op existentieel niveau. Zo blijkt uit onderzoek van Gronings perspectief dat er bij veel Groningers wantrouwen is ontstaan tegenover de overheid, maar ook tegenover het leven in het algemeen. Bij het ontstaan van dit wantrouwen speelt de ervaring miskend te worden een grote rol. Deze scriptie laat zien op wat voor manier geestelijk verzorgers een rol kunnen spelen bij de ervaring van miskennen in het aardbevingsgebied. De filosofische theorieën van Charles Taylor en Axel Honneth tonen aan waarom het zo cruciaal is voor mensen dat zij zelf, en dus ook hun leed, erkend wordt. Deze filosofen laten zien dat gedeelde taal voor onze ervaringen en voor wie wij zijn, noodzakelijk is om ‘vol mens’ te kunnen zien. De verhalen en ervaringen van geestelijk verzorgers en predikanten die werkzaam zijn in het aardbevingsgebied, laten concreet zien hoe miskennen en erkenning een rol spelen in hun werk. Zij zien bijvoorbeeld dat het heersende wantrouwen ertoe leidt dat Groningers geneigd zijn niet teveel te praten over hun problematiek. Voor de geestelijk verzorgers is er dus een taak weggelegd om mensen te helpen met het vinden van taal en betekenis, zodat zij hun ervaringen een plaats kunnen geven. Deze functie van de geestelijk verzorger sluit aan bij de theorie, want ook voor Taylor en Honneth is het vinden van gemeenschappelijke taal cruciaal voor de opbouw en het behoud van de eigen identiteit. Tegelijkertijd zijn er ook punten waarop de theorie en de praktijk uit elkaar lopen. Zo laat de theorie van Honneth weinig ruimte voor erkenning van geestelijk verzorgers die voortkomt uit (professionele) betrokkenheid. Desalniettemin biedt het concept ‘erkenning’ een goede lens om meer zicht te krijgen op niet gelijk zichtbare gevolgen van de aardbevingen en de mogelijke remedie daartegen.

Voorwoord

Toen ik ongeveer tien jaar oud was en in Aduard woonde werd ik regelmatig meegenomen naar café Hammingh in Garnwerd. Ik weet die uitstapjes nog goed: ze hadden er heerlijk eten en als het mooi weer was konden we zwemmen met uitzicht op de molen. Omdat ik het er vroeger zo naar mijn zin had, besloot ik in 2015 om nog eens te gaan kijken in Garnwerd. Zou alles nog hetzelfde zijn gebleven? De vriend waarmee ik op pad ging, had ik vooraf beloofd dat we bij café Hammingh zouden gaan zitten. Even weer oude tijden herleven. Toen we daar aankwamen, zag het café er echter verlaten uit. Toen we dichterbij kwamen zagen we dat er een plakkaat op de deur hing: ‘Wegens aardbevingsschade gesloten’.

Naast dat dit natuurlijk erg jammer was voor ons op dat moment, geeft deze ervaring denk ik goed de treurnis weer die ik zelf ook voel over de aardbevingen. Het Groninger landschap en de typische Groningse volksaard – die het best beschreven kan worden aan de hand van de krachtige maar ook zachtaardige Groningse klei – zijn mij niet vreemd. Ik ben opgegroeid op het Groningse land en heb daar altijd trots bij gevoeld, ook toen ik ergens anders ben gaan wonen. Toen ik terugkwam in Groningen voor mijn studie trof het mij daarom, dat de scheuren van de aardbevingen ook in de mensen waren komen te zitten.

Toen de gelegenheid zich voordeed om te schrijven over de aardbevingen en geestelijke zorg Groningen heb ik daarom niet lang hoeven te denken. Ik wilde graag meer zicht krijgen op wat zich afspeelt in de regio en hoe geestelijk verzorgers en predikanten een bijdrage kunnen leveren in de problematiek. Terugkijkend heb ik dit scriptieproces dat ik aangegaan ben als erg inspirerend ervaren. Zo ben ik geraakt door de kracht van Groningers die telkens weer naar voren kwam in de verhalen, maar ook door de wijze waarop geestelijk verzorgers en predikanten taal weten te vinden voor ingewikkelde situaties.

Soms was het schrijven van de scriptie ook een zoektocht. Een vraag die bijvoorbeeld opkwam was: Doe ik de Groningers genoeg recht met mijn benadering? Het was erg fijn dat, wanneer ik even vastliep of feedback nodig had, ik kon rekenen op de begeleiding van Hanneke Muthert en Martin Walton. Hen wil ik dan ook bedanken, net als de geïnterviewde predikanten en geestelijk verzorgers. Ook ben ik erg blij met de mensen die om me heen staan. Zij hebben me geholpen om telkens weer hernieuwde moed en zin te vinden. Om het op zijn Gronings te zeggen: ‘*Dou goud wat mout, zet aaltied deur, hol kop ter veur!*’. Overigens is café Hammingh inmiddels weer geopend.

Inhoud

1. Inleiding	8
2. Vertrouwen geschaad: de aardbevingen in Groningen.....	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Aandacht voor psychosociale gevolgen in het aardbevingsgebied	15
2.3 Veiligheid, gezondheid en vertrouwen	17
2.4 Focus op gezondheid: voldoende?	22
3. Identiteit en erkenning.....	24
3.1 Inleiding	24
3.2 Dialogische identiteit	25
3.3 Authenticiteit als ideaal.....	28
3.4 Vervreemding en secularisatie	29
4. Axel Honneth en miskennen	31
4.1 Inleiding	31
4.2 Liefde	32
4.3 Respect.....	34
4.4 Sociale waardering.....	36
4.5 Honneth en het doorbreken van de cirkel van miskennen	37
5. Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied – Empirisch onderzoek	39
5.1 Inleiding	39
5.2 Methodiek onderzoek.....	40
5.3 Data expertmeeting - ‘Wat zag je?’	42
5.4 Data expertmeeting - ‘Wat deed je?’	49
6. Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied – Analyse	55
6.1 Taal en de rol van geestelijke zorg in het aardbevingsgebied.....	55
6.2 Geestelijke zorg in het aardbevingsgebied: liefde, respect of waardering?	59
7. Besluit.....	64
7.1 Bevindingen	64
7.2 Verdere aanbevelingen.....	65
Bibliografie.....	67

1. Inleiding

*'Due recognition is not just a courtesy we owe people. It is a vital human need.'*¹ Met deze woorden maakt de filosoof Charles Taylor duidelijk dat de behoefte erkend te worden, niet zomaar bijzaak is. Het is een behoefte die diep geworteld in elk mens aanwezig is. Mensen hebben erkenning nodig, toont hij aan in zijn essay over dit onderwerp, om volwaardig mens te kunnen zijn in een steeds complexere samenleving. In deze constatering staat hij niet alleen. Ook andere politieke filosofen zoals Axel Honneth en Francis Fukuyama laten zien dat erkenning van verschillende groepen in de samenleving juist vandaag de dag essentieel is voor een democratisch, stabiel, politiek stelsel. Niet alleen kan het achterstellen van een groep zelf een vorm van miskennen zijn, maar ook kan het negeren daarvan door de overheid een extra laag leed daaraan toevoegen.

In het aardbevingsgebied in Groningen lijkt er sprake te zijn van een dergelijke 'dubbele miskennen'. Allereerst kan men de aardbevingen die daar plaats vinden ten gevolge van de gaswinning interpreteren als een vorm van miskennen. Immers, het is de vraag of de waarde van de gaswinning opweegt tegen de gevolgen voor het Groningse land en haar bewoners. Daarnaast echter, heeft de uitblijvende reactie van de overheid en de buitenwereld veel leed toegevoegd aan het leed dat er al is door de aardbevingen. In het gedicht van Anne Vegter, dat voor deze inleiding is afgedrukt, wordt het verlangen naar erkenning sterk neergezet. Het verlangen naar een oprecht excuses, om maar gezien te worden, vindt woorden in haar gedicht.

Erkenning en geestelijke zorg

Ondanks dat de aardbevingsproblematiek leidt tot vragen rondom de identiteit van de gedupeerden, is er, behalve in poëtische vorm, weinig geschreven over deze dimensie van de aardbevingsproblematiek. In de afgelopen jaren is er wel meer aandacht gekomen voor de psychosociale gevolgen die de aardbevingen met zich mee brengen, maar tegelijkertijd is het de vraag of er genoeg recht wordt gedaan aan de bewoners wanneer er enkel wordt gekeken naar hun (geestelijke) gezondheid. Immers, net zoals vele conflicten, gaat het conflict tussen Groningers en de overheid, niet alleen om geld, veilige huisvesting en de stress die dat met zich meebrengt, maar óók gaat het bij de gedupeerden om het verlangen daadwerkelijk gezien

¹ Taylor, Charles (1994) *Multiculturalism*. Revised edition. Princeton: Princeton University Press, 26

en gehoord te worden in het leed dat hen treft.² Het gevoel dat het weinigen zich wat aantrekken van hun lot van gedupeerden, heeft consequenties voor de manier waarop gedupeerden zich tot zichzelf en tot de buitenwereld verhouden. Daarom kijk ik in deze scriptie naar de aardbevingsproblematiek vanuit de lens van erkenning. Gezien mijn studierichting, onderzoek ik hoe erkenning een rol kan spelen in *de geestelijke zorg in het gebied*. Mijn hypothese is namelijk dat geestelijk verzorgers op verschillende niveaus een waardevolle bijdrage kunnen leveren in het aardbevingsgebied.

De reden dat juist geestelijk verzorgers een rol kunnen spelen in een dergelijke situatie, is dat zij opgeleid zijn om oog te hebben voor de existentiële behoeften van de mens. De behoefte aan erkenning, is dan ook niet alleen het domein van filosofen als Taylor, maar heeft veel te maken met de zoektocht naar zingeving. Vragen als ‘Wat is mijn plaats op deze wereld?’ en ‘Doe ik ertoe?’ hangen samen met de behoefte om door de ander erkend te worden. In eeuwenoude religieuze tradities als de joodse en de christelijke, worden er al woorden gegeven aan dit verlangen om gezien te worden. Een bekende psalm waarin dit verlangen geuit wordt, is bijvoorbeeld psalm 139, die begint met de woorden ‘Heer, u kent mij, u doorgrondt mij’. De wens om gezien en gekend te worden, gaat in deze psalm verder dan enkel een oppervlakkig verlangen naar goedkeuring of naar aanzien. De psalmist wil ten diepste erkend worden door God, die hem overstijgt. Het feit dat de vertolking van deze psalm door Trijntje Oosterhuis, hoge ogen heeft gehaald in de hitlijsten³, laat zien dat deze dimensie van erkenning nog steeds springlevend is. In tijden waarin er veel onzekerheid is over de eigen identiteit, blijkt het verlangen naar erkenning van de a(A)nder alom aanwezig.

Probleemstelling, onderzoeksvraag en relevantie

Dat deze scriptie betrekking heeft op geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied, heeft dus allereerst ermee te maken dat mijn hypothese is dat geestelijk verzorgers goed werk kunnen doen in een dergelijke context, maar ook sluit het aan bij de praktijksituatie op dit moment. Recentelijk, op 1 december 2018 zijn er met overheidsgelden namelijk twee vrijgevestigde geestelijk verzorgers aangesteld in het aardbevingsgebied in Groningen.⁴ Het is

² Van Leeuwen beschrijft dat er onder materiele eisen ook vaak een diepere laag zit: ‘Goederen als salaris, huisvesting en sociale voorzieningen worden doorgaans niet *alleen* als brute voorwaarden voor continuïteit en een bepaalde levensstandaard gezien, maar ook als vormen van erkenning of miskenning.’ Zie: Van Leeuwen, Bart (2003) *Erkenning, identiteit en verschil: Multiculturalisme en het leven met culturele diversiteit*. Leuven: Uitgeverij Acco, 26

³ Borgdoff, Suzanne (2015, 28 maart) *Trijntje scoort met tranentrekker voor Marco*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/sterren/trijntje-scoort-met-tranentrekker-voor-marco~a6e9e8f7/>, op 26 augustus, 2019.

⁴ Solidair Groningen en Drenthe [z.d.] *Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied*. Geraadpleegd van: <https://www.solidairgroningendrenthe.nl/geestelijke-verzorging-in-het-aardbevingsgebied>, op 26 augustus, 2019.

een primeur dat vrijgevestigde geestelijk verzorgers met overheidsgelden worden ingezet in een rampsituatie in Nederland en aangezien er dus niet veel ervaring is met de inzet van geestelijk verzorgers in een dergelijke context, is het belangrijk en noodzakelijk dat er meer onderzoek gedaan wordt naar de rol die geestelijk verzorgers kunnen spelen in een dergelijke situatie. Deze scriptie geeft een aanzet daartoe, door te onderzoeken hoe de lens van erkenning kan helpen om beter zicht te krijgen op de mogelijke rol van geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied. Mijn onderzoeksvraag is dientengevolge: *Hoe kan het concept 'erkenning' meer zicht bieden op de (mogelijke) rol van geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied?* Aangezien erkenning een breed concept is en dit concept wordt toegepast op een fenomeen waar nog niet veel onderzoek naar gedaan is, is het onderzoek vooral verkennend van aard.

De relevantie van dit verkennende onderzoek, is dat het meer zicht biedt op de rol die geestelijk verzorgers kunnen vervullen bij rampen of bij situaties van maatschappelijke miskennis. Door beter te begrijpen wat de existentiële noden zijn binnen mijn specifieke casus, namelijk de 'slopende ramp' in Groningen, maar ook door te onderzoeken hoe andere geestelijk verzorgers of predikanten daarop in spelen, wordt het helderder wat de mogelijke rol is die geestelijk verzorgers in Groningen, maar ook in soortgelijke situaties kunnen vervullen.

Deze doelstelling sluit tevens aan bij de bredere doelstelling van het onderzoeksproject naar 'geestelijke verzorging bij rampen' dat geleid wordt door prof. dr. Walton (PThU) en dr. Muthert (RUG) De bredere doelstelling van dit project is om meer zicht te krijgen op de rol die geestelijk verzorgers kunnen vervullen bij rampen. Ook naar geestelijke verzorging bij rampen in het algemeen is nog weinig wetenschappelijke onderzoek gedaan, terwijl geestelijke verzorgers en – van allerlei gezindten en denominaties – wel vaak een rol vervullen in de zorg rondom rampen. Onderzoek kan de relevantie en het belang van deze zorg aantonen, en mogelijk kan het ook laten zien waar verbeterpunten liggen wanneer het gaat om geestelijke zorg bij rampen.

Onderzoeksmethoden

Deze scriptie bevat twee onderzoekslijnen. De eerste is *het verhelderen van het concept 'erkenning'* aan de hand van het filosofische gedachtegoed van Charles Taylor en Axel

Honneth. De reden dat ik deze beide filosofen gekozen heb, is omdat zij allebei vanuit een andere invalshoek expliciet over erkenning geschreven hebben. Waar Taylor dit gedaan heeft door erkenning te betrekken op het tot stand komen van onze identiteit, voegt Honneth een meer sociaal-maatschappelijk perspectief toe door ook te onderzoeken hoe miskening kan leiden tot conflict. Deze twee verschillende perspectieven sluiten goed aan op het onderwerp van deze scriptie. Immers, ook voor geestelijke zorg in het aardbevingsgebied is het goed om enerzijds kennis te hebben van identiteitsopbouw in het algemeen – en de rol van religie of zingeving daarbij – maar anderzijds ook om zicht te hebben op de impact die maatschappelijke miskening kan hebben en hoe geestelijke verzorging daarop in kan spelen.

De tweede lijn is *kwalitatief onderzoek* naar de bevindingen van geestelijk verzorgers en predikanten die al werkzaam zijn in het aardbevingsgebied. Door dr. Muthert en prof. dr. Walton is er op 11 maart 2019 een focusgroep-interview georganiseerd met predikanten en geestelijk verzorgers die werkzaam zijn in het aardbevingsgebied, waar ik bij aanwezig mocht zijn. De data daarvan heb ik gecodeerd en analyseer ik in deze scriptie aan de hand van het concept ‘erkenning’. Waar zien de deelnemers dat er een gebrek is aan erkenning? Hoe spelen ze daarop in? Hierbij maak ik gebruik van de opzet van de focusgroep, zoals ook beschreven wordt in het tweede gedeelte van deze scriptie.

Opbouw

Om de hoofdvraag te beantwoorden, heb ik in hoofdstuk twee allereerst beschreven waarom erkenning een belangrijk thema is in het aardbevingsgebied. Door een kort overzicht te geven van de aandacht die er geweest is voor de aardbevingen in de afgelopen decennia laat ik zien dat het gevoel van miskening al langere tijd sluimert in Groningen. Vervolgens maak ik gebruik van de onderzoeksresultaten van het onderzoeksteam van de Rijksuniversiteit Groningen, genaamd Gronings Perspectief, om daarmee aan te tonen wat de huidige stand van zaken is. Het tweede hoofdstuk concludeer ik met een kritische reflectie op het discours rondom geestelijke gezondheid in het aardbevingsgebied. Enerzijds is het goed dat daar aandacht voor is, maar tegelijkertijd is het de vraag of dat voldoende is.

In het derde en vierde hoofdstuk geef ik weer hoe de filosofen Charles Taylor en Axel Honneth hebben nagedacht over ‘erkenning’. Charles Taylor heeft dit thema gekoppeld aan het thema identiteit. Deze kunnen we niet zelf vormgeven, schrijft Taylor, maar onze identiteit wordt altijd gevormd en gevoed door anderen om ons heen. In hoofdstuk drie ga ik

verder in op zijn concept van een *dialogische identiteit* en beschrijf ik hoe de moderne mens haar identiteit volgens Taylor anders is gaan beleven. Dit laatste heeft niet direct een link met de situatie in het aardbevingsgebied. Echter, door meer zicht te krijgen op identiteitsvorming en de manier waarop dit zich geëvalueerd heeft in de afgelopen decennia, worden er contouren zichtbaar voor de mogelijke rol die geestelijke verzorging vandaag de dag kan spelen in een situatie waarin de eigen identiteit onder druk lijkt te staan door miskennis. In het vierde hoofdstuk hoe Axel Honneth een onderscheid heeft gemaakt tussen verschillende vormen van erkenning en miskennis. Dit onderscheid zal later terugkomen bij de data-analyse.

In het vijfde hoofdstuk exploreer ik welke rol ‘erkenning’ nu al speelt in de praktijken van geestelijk verzorgers en predikanten die werkzaam zijn in het aardbevingsgebied en deelnamen aan het focusgroep-interview op 11 maart 2019. Allereerst beschrijf ik hoe ik mijn data heb geanalyseerd, en vervolgens geef ik weer wat er gezegd is. In het hoofdstuk daarna analyseer ik ten slotte hoe de data begrepen kunnen worden vanuit het gedachtegoed van Taylor en Honneth. Daarbij schijnt de theorie niet enkel licht op de data uit de praktijk; maar ook is dit andersom het geval. Aangezien Honneth in zijn theorie meer de pretentie heeft een omvattende theorie van erkenning in de politieke sfeer te bieden, is mijn kritiek vooral gericht op de theorie van Honneth. Ik sluit verder af met een korte reflectie op het begrip ‘erkenning’ in relatie tot geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied. Tevens geef ik verdere aanbevelingen voor de praktijk maar ook voor verder onderzoek.

Tot slot

Net als elk onderzoek, heeft ook dit onderzoek haar beperkingen. De grootste beperking is misschien wel dat ik niet zelf Groningers heb kunnen interviewen, maar dat ik voor hun visie gebruik heb moeten maken van andermans onderzoek. Aangezien ‘erkenning’ veel te maken heeft met goed kijken en goed luisteren naar de ervaring van de ander, denk ik dat dit een gemis is. Tegelijkertijd was het niet mogelijk binnen de omvang van deze scriptie om nog meer data te verzamelen. Door wel citaten te gebruiken uit het onderzoek van Gronings Perspectief heb ik geprobeerd dit gebrek te ondervangen.

Een andere beperking is ideologisch van aard. In deze scriptie hoop ik namelijk aan te tonen dat de miskennis die ten deel valt aan de Groningers, niet opgelost kan worden door enkel in te zetten op de aspecten van de problematiek, zoals het verhogen van veiligheid of de inzet

van psychologische hulp. Het jarenlang niet gehoord worden, heeft inmiddels haar sporen nagelaten en kan niet zomaar opgelost worden of weggenomen worden door de inzet van hulpverleners. Het is een probleem dat meer structureel van aard is. Dit betekent dat daadwerkelijke verandering in het aardbevingsgebied, ook een structureel andere houding van verantwoordelijke partijen vereist. De inzet van geestelijk verzorgers zal dus, net als de inzet van psychologen, maatschappelijk werkers of het verschaffen van geldbedragen, geen vervanging zijn voor de miskenning die van de overheid en van bedrijven komt en die al jarenlang gevoeld en ervaren is. Wel kunnen geestelijke verzorgers een bijdrage leveren aan de weerbaarheid van de mensen in aardbevingsgebied, en wellicht dat ze ook een rol kunnen spelen in verzet op structureel niveau.

Ten slotte, heb ik bij het schrijven van deze scriptie geworsteld met de term 'geestelijk verzorger'. Het onderzoek richt zich namelijk, mede door de ontstane praktijksituatie, in eerste instantie op 'algemeen geestelijk verzorgers'. Dat wil zeggen: geestelijk verzorgers die niet werken vanuit een specifieke denominatie. Tegelijkertijd heb ik voor mijn data ook gebruik gemaakt van de ervaringen van gemeentepredikanten. Dit heb ik gedaan omdat er nog weinig ervaring beschikbaar is van algemeen geestelijk verzorgers in een dergelijke situatie. Bovendien is er veel overlap tussen werkzaamheden van beide groepen. In de analyse van de data zullen de verschillen tussen beide en de opvattingen van de deelnemers daarover nog ter sprake komen. Wanneer ik in deze scriptie verder de term 'geestelijk verzorger' gebruik, kan dat een algemeen geestelijk verzorger betekenen, maar ook predikant, pastor, priester, bisschop, rabbijn etc. Waar het echter specifiek gaat om 'algemeen geestelijk verzorgers' of 'predikanten' zal ik deze termen gebruiken.

2. Vertrouwen geschaad: de aardbevingen in Groningen

2.1 Inleiding

Al in 1965 schreef de Groningse dichter en schrijver Simon van Wattum het volgende gedicht.

Eenmaal (...) zal de nam uit piëteit
de lege buik van Groningen
volspuiten met het water van de zee
en de zee
zal het land opnemen
en meevoeren
naar ijsland of daaromtrent
in holland zullen ze glimlachen
ze wisten toch niet waar het lag.

(Simon van Wattum, 1965)

In het jaar van schrijven van dit gedicht kwamen de eerste geruchten van bodemdaling rondom het Groningse gasgebied op. Al was er in 1965 nog weinig aandacht voor de mogelijke gevolgen van de gaswinning waar in 1963 mee gestart was⁵, toch verwoordde van Wattum toen al een ervaring die in de daaropvolgende decennia niet af zou nemen, maar enkel zou toenemen. Het maakt de rest van Nederland niks uit wat er met Groningen gebeurt, suggereert hij in zijn gedicht. Al zou de provincie naar IJsland drijven, dan alsnog zullen ze glimlachen. Zou dat zijn omdat ze er ondertussen warmpjes bij zitten, rondom de gaskachel? Vooral de laatste regel van het gedicht, spreekt boekdelen: ‘ze wisten toch niet waar het lag’.

Deze regel laat zien dat erkenning, of vooral miskennis, toen al een belangrijke component was van de aardbevingsproblematiek. In dit hoofdstuk wordt kort beschreven hoe er in de eerste jaren van de gaswinning maar weinig aandacht was voor het verband tussen gaswinning en aardbevingen. maar ook hoe hier in de afgelopen jaren verandering in is gekomen. Niet alleen is er duidelijk geworden dat er een onlosmakelijk verband is gaswinning en de bevingen, maar ook is er, vanuit de wetenschap, meer duidelijkheid gekomen over de

⁵ Historiek red. (2018, 10 maart) *Gaswinning in Groningen: geschiedenis, gevolgen en toekomst*. Geraadpleegd van <https://historiek.net/gaswinning-in-groningen-geschiedenis-gevolgen/74692/>, op 29 juli 2019.

psychosociale gevolgen van de bevingen. Vervolgens geef ik weer, aan de hand van de onderzoeksresultaten van het onderzoekcollectief Gronings Perspectief, wat de huidige stand van zaken rondom gaswinning en de (geestelijke) gezondheid van bewoners van het aardbevingsgebied is. Tot slot zullen deze gegevens gekoppeld worden aan het thema ‘erkenning’. Hoe belangrijk ook, alleen praktische maatregelen zijn onvoldoende om recht te doen aan de bewoners van het aardbevingsgebied. Ook de *manier waarop* en de *intenties waarmee* deze maatregelen getroffen worden, zijn van belang. Bovendien is het de vraag of jaren van miskennis zo weer kunnen verdwijnen uit het collectieve geheugen van Groningers.

2.2 Aandacht voor psychosociale gevolgen in het aardbevingsgebied

In december 1986 werd er in Groningen de eerste aardbeving geregistreerd die ontstaan was ten gevolge van de gaswinning. In dat zelfde jaar zijn naar aanleiding van een beving in Assen ook de eerste Kamervragen gesteld over het verband tussen de gaswinning en de aardbevingen. Zou de beving misschien veroorzaakt kunnen zijn door het leeghalen van het gasveld onder Slochteren, zoals de geograaf Meent van de Sluis destijds verkondigde?⁶ Door Neelie Smit-Kroes werd hier ontkennend op gereageerd. Het lag niet voor de hand dat de beving iets te maken had met gaswinning.⁷ Sinds 1986 is het aantal aardbevingen, maar ook de sterkte ervan alleen maar toegenomen⁸, wat er toe leidde dat in 1993 zowel de NAM als de overheid bevestigden dat er een mogelijkheid was dat er een verband was. Tegelijkertijd werd in het rapport waarin dit bevestigd werd, genoemd dat de gevolgen ‘niet te groot’ zouden zijn.⁹

In de jaren die daarop volgden bleek echter dat de gevolgen voor de inwoners groter waren dan gedacht, en ook bleek het om grotere aantallen mensen te gaan dan gedacht.¹⁰ Vanuit de

⁶ Berg, Jurre van den (2015, 18 februari) *Hoogstens zou het servies een keertje rammelen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoogstens-zou-het-servies-een-keertje-rammelen~bb7b2e65/>, op 21 juli, 2019.

⁷ Staten Generaal, ‘Aanhangsel Tweede Kamer 1986-1987 nummer 669’, [verslag],. Geraadpleegd van <https://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?id=sgd%3A19861987%3A0001702&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Bvan%5D=1814++1815&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Btot%5D=1994++1995&zoekopdracht%5Bzoekwoorden%5D=aardschok+1986&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B0%5D>, op 21 juli 2019.

⁸ Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (2018, 17 mei) *Toename seismische energie Groningen*. Geraadpleegd van: <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/toename-seismische-energie-groningen>, geraadpleegd op 21 juli 2019. Zie in het bijzonder figuur 1. Per jaar zit er wel fluctuatie in het aantal en de kracht van de bevingen.

⁹ In 1993 kwam in het rapport van de begeleidingscommissie onderzoek aardbevingen (BOA) voren dat er een oorzakelijk verband mogelijk was. Zie: Begeleidingscommissie onderzoek aardbevingen (1993) *Eindrapport multidisciplinair onderzoek naar de relatie tussen gaswinning en aardbevingen in Noord Nederland*

¹⁰ Een indicatie van aantallen is een telling uit 2017. Toen stond de teller van volwassenen die schade aan hun woning hebben stond in 2017 al op 134.363, waarvan 68.343 volwassenen te maken hebben met meervoudige schade. Bij deze aantallen zijn kinderen en jongeren nog niet meegerekend. Zie: Gronings Perspectief: Tom Postmes, Katharine Stroebe, e.a. (nov. 2018) *Samenvatting: Gevolgen van bodembeweging voor Groningers - Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief*

NAM en vanuit de overheid kwam er in de jaren '90 dan ook meer aandacht voor de praktische schade die de aardbevingen tot gevolg konden hebben. Zo werd er voor de bewoners in 1995, maar ook later in 2004, een brochure uitgegeven van de NAM in samenwerking met provincie Groningen, waarin besproken werd wat de mogelijke gevolgen van de gaswinning zouden zijn en welke praktische stappen de inwoners konden ondernemen om schade vergoed te krijgen.¹¹ Ook al kwam er meer erkenning van de verantwoordelijke instanties voor het feit dat de gaswinning gevolgen kon hebben voor de inwoners van Groningen, toch bleek dat hier in de praktijk niet altijd naar gehandeld werd. Uit ontevredenheid over de manier waarop er werd omgegaan met de schadeafhandeling werd er daarom in 2009 de Groninger bodembeweging opgericht.¹²

Een belangrijke motivatie voor het oprichten van deze beweging, was dat veel Groningers zich niet serieus genomen voelden in hun problematiek.¹³ De gedupeerden gaven aan dat de manier waarop er omgegaan werd met de schade, vaak erg onpersoonlijk aanvoelde. Vooral bij complexe schade werd er door de verantwoordelijke instanties voortdurend in twijfel getrokken of de gaswinning daadwerkelijk de schade veroorzaakt had en ook duurde de afhandeling erg lang, gaf men aan in interviews met de Onderzoeksraad voor Veiligheid.¹⁴ Door de aardbeving in het Groningse dorpje Huizinge in 2012 werd nog eens extra olie op het vuur van de Groningse ontevredenheid gegooid. De Onderzoeksraad beschreef deze aardbeving, van 3,6 op de schaal van Richter, als een kantelmoment. De beving werd als erg heftig beleefd en veroorzaakte veel commotie. De Onderzoeksraad schrijft hierover dat na deze beving, de stemming veranderde bij de bevolking. Mensen gingen nu de echt de straat op.¹⁵

Naast dat er door Staatstoezicht op de Mijnen naar aanleiding van deze beving een onderzoek werd ingesteld naar de waarschijnlijkheid van meer zwaardere aardbevingen¹⁶, zorgde deze aardbeving en de onrust bij de Groningers er ook voor dat er onderzoeken opgestart werden

2016-2017, 1

¹¹ Onderzoeksraad voor Veiligheid (2015) *Aardbevingsrisico's in Groningen onderzoek naar de rol van veiligheid van burgers in de besluitvorming over de gaswinning (1959-2014)*, Den Haag, 41,45

¹² Idem, 49

¹³ Idem

¹⁴ Idem

¹⁵ Idem, 52

¹⁶ Uiteindelijk hadden deze onderzoeksresultaten tot gevolg dat op 17 januari 2014 het besluit werd genomen om de aardgasproductie in Groningen te beperken. Later, op 29 maart 2018 werd besloten dat de aardgaswinning uit het Groningse veld volledig gaat stoppen. Deze wordt tot 2022 afgebouwd en daarna in de jaren tot 2030 naar nul gebracht.

naar de psychosociale gevolgen die de aardbevingen voor de Groningers konden hebben.¹⁷

In eerste instantie waren deze onderzoeken vooral verkennend van aard.¹⁸ Het betrof vragenlijstonderzoek waarbij mensen bevestigd werden over hun vertrouwen in overheid, de mate waarin ze zich serieus genomen voelden, de mate waarin ze binding ervoeren met de provincie, en tot slot werd er bevestigd op gevoelens van angst, ongerustheid en onveiligheid. De uitkomsten van deze onderzoeken was dat er effect was op de psychische en fysieke gezondheid, maar er werd nog niet erg ingezoomd op de specifieke aspecten daarvan.¹⁹ Zo werd er nog geen onderscheid gemaakt tussen de psychosociale gevolgen van enkelvoudige en meervoudige schade aan huizen. Wel werd er in een onderzoeksrapport dat uitkwam in januari 2016 voor het eerst de aanbeveling gedaan om psychosociale gezondheidsproblemen als gevolg van de aardbevingen nadrukkelijk een plaats te geven in het beleid.²⁰

In het onderzoek dat is opgezet door het Gronings Perspectief, een onderzoeksteam van de Rijksuniversiteit Groningen, wordt ten opzichte van de voorgaande onderzoeken dieper ingegaan op de hoedanigheid van de psychosociale gezondheidsproblemen die er ontstaan zijn. Doordat voor dit onderzoek in de jaren 2016 en 2017 meerdere metingen zijn uitgevoerd, kunnen de onderzoekers de eerste voorzichtige uitspraken doen over het verloop ten aanzien van ervaren veiligheid, risicopercepties en gezondheid. De bevindingen van dit onderzoek²¹ vat ik in het komende gedeelte samen, om daarmee tevens een aanzet te geven voor wat het belang van erkenning in deze situatie zou kunnen zijn.

2.3 Veiligheid, gezondheid en vertrouwen

Het onderzoek van Gronings Perspectief, dat in 2018 gepubliceerd werd, is opgebouwd uit drie onderdelen: een bewonerspanel²², interviews met 64 bewoners, en data van het *Lifelines onderzoek*.²³ Daarnaast is recentelijk, in mei 2019, ook weer een onderzoek uitgekomen wordt

¹⁷ Voor een overzicht van deze onderzoeken, zie: Holsappel, Jorien; Hoof, Wera van; Jacobs, Jurriaan en Michel Duckers. *Psychosociale impact van de aardbevingen in Groningen een analyse van beschikbare onderzoeken*. (Impact 2017), bijlage 1

¹⁸ Holsappel e.a. 2017, 5

¹⁹ Idem

²⁰ Idem. Dit onderzoek werd georganiseerd door OTB/TU Delft en CMO STAMM en heeft de titel 'Woningmarkt- en leefbaarheidsonderzoek aardbevingsgebied Groningen – eindrapport'

²¹ Gronings Perspectief (Tom Postmes, Katharine Stroebe, e.a.), *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers - Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017*, november 2018

²² In januari 2018 bestond het panel uit 4470 personen

²³ *Lifelines* is een onderzoeksprogramma dat dat vanaf 2006 gezondheidsgegevens heeft verzameld van ruim 167.000 bewoners van Groningen, Friesland en Drenthe. Deze gegevens bieden de mogelijkheid om naast de vergelijking tussen de mensen uit het panel, ook een bredere vergelijking te maken tussen het welbevinden van bewoners die wel te maken hebben met bevingen en/of schade, en bewoners die dat niet hebben.

nog eens aangestipt hoezeer het normale leven van mensen ontwricht is door de aardbevingen.²⁴ Uit beide rapporten komt naar voren dat bewoners met schade te maken hebben met een afname van ervaren veiligheid, een verhoogd risico op stress-gerelateerde gezondheidsklachten, en tot slot zijn ze weinig hoopvol over hun toekomst. Dit laatste gaat samen met wantrouwen jegens autoriteiten, waar de bewoners vaak afhankelijk van zijn waar het hun toekomst betreft. In het volgende gedeelte licht ik de zojuist genoemde aspecten, namelijk de ervaring van veiligheid, gezondheid, en vertrouwen verder toe aan de hand van de publicatie uit 2018, met aanvullingen van de publicatie uit 2019.²⁵ Op deze aspecten ga ik apart in, al overlappen ze elkaar gedeeltelijk en hangen ze alle drie met elkaar samen.²⁶

2.3.1 Ervaring van veiligheid

De ervaring van veiligheid wordt, net als het stressniveau, bepaald door de mate van schade die er is aan de woning.²⁷ Zo geeft 85% van de bewoners in het aardbevingsgebied zonder schade aan zich (zeer) veilig te voelen, terwijl dit 69% is bij mensen met enkelvoudige schade en slechts 48% van de mensen met meervoudige schade aan hun huis.²⁸ Uit het onderzoek van Gronings Perspectief is gebleken dat er verschillende oorzaken ten grondslag liggen aan de ervaring van onveiligheid.²⁹ Allereerst voelt men zich fysiek onveilig door het meemaken van een beving. Tijdens en vlak na een beving maken mensen zich er zorgen over of het huis wel overeind blijft staan. Echter, ook op de lange termijn kan er een sluimerende onzekerheid blijven bestaan. Zelfs als het huis opgeknapt wordt, is het nog maar de vraag of alle schade gerepareerd is.³⁰

Naast fysieke onveiligheid die veroorzaakt wordt door de bevingen zelf, zijn er ook andere dingen die een gevoel van onveiligheid veroorzaken. Zo voelen mensen zich ook onveilig door financiële onzekerheid en zorgen over de toekomst. Uit de interviews kwam naar voren dat mensen er last van hebben dat hun ‘spaarpot voor de toekomst’, hun huis dus, opeens veel

²⁴ Gronings Perspectief: Tom Postmes, Katharine Stroebe, e.a. (mei 2019) *Gaswinning en versterking - De sociale impact voor Groningers*

²⁵ Deze thema's heb ik gedestilleerd uit de samenvatting van Gronings Perspectief, zie: Gronings Perspectief (Tom Postmes, Katharine Stroebe, e.a.), zie: Gronings Perspectief (Tom Postmes, Katharine Stroebe, e.a.), *Samenvatting: Gevolgen van bodembeweging voor Groningers - Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017*, november 2018. Gronings Perspectief onderscheidt zelf de thema's 'veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief'. In plaats van 'toekomstperspectief' heb ik gekozen om te kijken naar het vertrouwen van mensen in het algemeen, omdat vertrouwen in de toekomst hangt sterk samenhangt met het vertrouwen in anderen.

²⁶ Holsappel beschrijft de gezondheidsgevolgen van de aardbevingen als 'kluwen die zich lastig laten ontwarren', zie: Holsappel e.a. 2017, 7

²⁷ Gronings Perspectief 2018, *Samenvatting*, 1

²⁸ Gronings Perspectief 2018, *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 36-37

²⁹ Gronings Perspectief 2018, *Samenvatting*, 2

³⁰ Gronings Perspectief 2018, *Samenvatting*, 1-2

minder waard geworden is.³¹Zou het huis nog wel te verkopen zijn? Ook wanneer de schadeprocedures lang duren en moeizaam verlopen kan dit zorgen voor een gevoel van onveiligheid. De onderzoekers geven aan dat de meerderheid van de interviews uitgebreid spreken over deze schadeprocedures.³² Zij geven aan geconfronteerd te worden met slechte rapporten, lange wachttijden, bureaucratie, willekeur en conflicten over binnen welke categorie de schade valt. Gedupeerden weten vaak niet waar ze aan toe zijn, en voelen zich daardoor onveilig.

2.3.2 Gezondheid

De onderzoekers hebben geconcludeerd dat in totaal circa 10.000 volwassenen kampen met stress-gerelateerde gezondheidsklachten als gevolg van schade.³³Met gezondheidsklachten bedoelen zij bijvoorbeeld hoofdpijn, maagklachten, hartkloppingen, nerveus of gespannen gevoel, prikkelbaarheid, slapeloosheid en geheugen- of concentratieproblemen. Uit de vragenlijsten is gebleken dat mensen met meervoudige schade meer last hebben van stressproblemen dan mensen met enkelvoudige schade, of met geen schade.³⁴ Naast dat zij vaker gezondheidsklachten rapporteren, verzuimen mensen met meervoudige schade ook significant vaker van hun werk.³⁵ Daarnaast hebben mensen met schade, zelfs ook met enkelvoudige schade, een hoger risico op een burn-out dan mensen zonder schade.³⁶ Tot slot komt uit het onderzoek naar voren dat stressklachten niet afnemen met het verstrijken met de tijd. In plaats daarvan is er juist een stijgende lijn te zien.³⁷

De stressklachten die de aardbevingen met zich meebrengen, hangen sterk samen met een gevoel van onveiligheid. Net als het gevoel van onveiligheid, heeft stress dan ook meer dan één oorzaak. Gronings Perspectief onderscheidt de volgende oorzaken: a) het feit dat voortdurend schade wordt toegebracht aan de woning, b) het niet adequaat, billijk en tijdig afhandelen van schade, c) financiële consequenties van de voortdurende schade en d) de ingrijpende versterkingsoperatie die het normale leven kan verstoren.³⁸De bevingen zelf lijden tot stress, maar wanneer daar geen procedures aan vast zouden zitten waarin men voortdurend

³¹ Gronings Perspectief 2018, *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 108

³² Idem, 93

³³ Gronings Perspectief (2018) *Samenvatting*, 1

³⁴ Namelijk 18,1% van de bevroegden met meervoudige schade, zie: Gronings Perspectief 2018, *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 45

³⁵ Idem, 42

³⁶ Idem

³⁷ Idem

³⁸ Gronings Perspectief 2019, 9

in onzekerheid zit, zou de stress een stuk minder zijn.³⁹ De stress die gepaard gaat met schadeprocedures kan ook een figuurlijke druppel zijn die de emmer doet overlopen. Zeker wanneer er al sprake is van psychische problemen of maatschappelijke problematiek, kan de stress rondom schadeafhandeling voor ernstige problemen zorgen.⁴⁰ In de data die via de expertmeetings zijn verzameld onder geestelijk verzorgers en predikanten, maar ook onder andere professionals, komt het effect van ‘stapeling’ ook telkens weer terug.

2.3.3 *Vertrouwen*

De laatste pijler van de onderzoekers is ‘toekomstperspectief’ wat in de onderzoeken samen lijkt te vallen met het vertrouwen dat de bewoners hebben in een goede afwikkeling van hun schade. Aangezien bewoners zelf in veel gevallen weinig invloed hebben op de afwikkeling daarvan,⁴¹ zijn bewoners in grote mate afhankelijk van de beslissingen van de overheid van instanties als de NAM. Het vertrouwen in deze instanties is in veel gevallen beschadigd geraakt. Zo stelt het Gronings Perspectief dat het wantrouwen jegens autoriteiten hoog is.⁴²

Dit wantrouwen begint bij de organisaties die directe verantwoordelijkheid dragen voor de schade. Uit de analyse van de redenen dat mensen hun schade niet melden, blijkt dat mensen hier geen zin in hebben omdat ze toch geen vertrouwen hebben in de afhandeling. Zo zegt een geïnterviewde die haar schade niet wilde melden: ‘[...] Heb nu gelezen dat schade kan verjaren. Hoezo vertrouwen in regering, NAM, CVW, EZ, nat. coördinator en dhr. Alders?’⁴³

Uit het citaat van deze vrouw blijkt dat het wantrouwen zich verder uitstrekt dan de direct verantwoordelijke instanties waar ze mee te maken krijgt. Eigenlijk heeft ze in geen van de partijen die betrokken zijn bij de schade, meer vertrouwen. Zo wordt ook de regering wordt genoemd als een partij die niet te vertrouwen valt. Immers, is de overheid niet de eindverantwoordelijke voor wat zich heeft afgespeeld in de afgelopen decennia? Het feit dat zoiets kan gebeuren in een land als Nederland, maakt dan ook dat geïnterviewden soms aangeven het vertrouwen in de rechtsstaat kwijt te zijn.⁴⁴ Terwijl er in het woord ‘rechtstaat’ besloten zit dat de bewoners rechtvaardig behandeld worden, ervaren veel bewoners juist veel onrecht. Een voorbeeld van de onrechtvaardigheid die de geïnterviewden aangeven is de

³⁹ Gronings Perspectief 2018, *Samenvatting*, 1

⁴⁰ Idem, 113

⁴¹ In sommige gevallen hebben zij wel invloed, bijvoorbeeld door zelf een som geld neer te leggen. Zie ook paragraaf 1.3 van deze scriptie.

⁴² Gronings Perspectief 2018, *Samenvatting*, 2

⁴³ Gronings Perspectief 2018, *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 25

⁴⁴ Idem, 82

willekeur die ze tegenkomen bij het vaststellen van schade. Zo spreekt een interviewer over ‘handjeklap’ als het gaat om de hoogte van het uitgekeerde bedrag.⁴⁵ Daarnaast geeft een aantal geïnterviewde bewoners aan voortdurend te moeten vechten voor hun gelijk, iets wat het vertrouwen in verantwoordelijke instanties ook niet bevordert.⁴⁶

De onderzoekers hebben dientengevolge specifiek bevestigd op het vertrouwen in de Rijksoverheid en in de provincie en gemeenten, en hebben daarbij ook gekeken naar de impact die een verminderd vertrouwen in deze instanties had op de gezondheid en op de veiligheidsbeleving. Uit hun onderzoeksresultaten blijkt dat vertrouwen een factor is die van forse invloed is op de ervaren veiligheid en ook op stress-gerelateerde gezondheidsklachten.⁴⁷ Hoe meer wantrouwen de bevestigden uitspraken richting verantwoordelijke instanties, hoe meer onveiligheid en stress werd aangegeven. Hieruit kan opgemaakt worden dat de mate vertrouwen die de bewoners hebben in andere partijen van grote invloed is op de wijze waarop men geraakt is door de bevestigingsproblematiek, maar ook op de wijze waarop men daarmee omgaat. Het vormt een basis van waaruit de andere gevolgen problematischer of juist minder problematisch worden.

Het thema ‘vertrouwen’ is echter iets dat zich bevindt - of niet - *tussen* twee partijen. Dit maakt dat vertrouwen als onderzoeksthema minder concreet is dan veiligheid en stress. Het feit dat het relationele aspect direct *in* het begrip verweven zit, maakt dat er altijd twee partijen betrokken zijn. Waar er duidelijke stappen ondernomen kunnen worden zodat Groningers veiliger kunnen wonen, is er geen duidelijk stappenplan waarmee het vertrouwen van de Groningers weer teruggewonnen kan worden. Wel is het duidelijk dat er iets op relationeel vlak moet veranderen. De getroffen moeten ervaren dat zij als gelijkwaardige mensen gezien en gehoord worden in wat zij meemaken. Vertrouwen kan namelijk, en dat komt later in deze scriptie bij de bespreking van Honneth weer terug, enkel ontstaan wanneer er een relatie is tussen twee partijen waarbij beide partijen zich gezien en gekend voelen.⁴⁸ Wanneer het ontbreekt aan deze erkenning van de ander, is de relatie uit balans en zal aan één zijde wantrouwen optreden.

Dit wantrouwen kan zich manifesteren naar de concrete ander, maar ook kan het wantrouwen

⁴⁵ Idem, 91

⁴⁶ Idem, 108

⁴⁷ Idem, 72. Zoals uit voorgaande is gebleken hangen ervaren onveiligheid en stress met elkaar samen.

⁴⁸ De noodzaak van wederzijdse erkenning beschrijft de filosoof Charles Taylor aan de hand van de meester-slaaf dialectiek van Hegel. Zie daarvoor: Taylor, Charles (1994) *Multiculturalism*. Revised edition. Princeton: Princeton University Press, 45

zich naar binnen keren en kunnen mensen het vertrouwen in zichzelf kwijtraken.⁴⁹ In Groningen zie je ook terug dat de vertrouwensbreuk niet enkel de relatie van de Groningse burger ten opzichte van de verantwoordelijke instanties heeft aangetast maar dat het de gehele identiteitsbeleving van mensen beïnvloedt. Deze impact blijkt goed uit het volgende citaat van een bewoner:

De traagheid, het uitstel van actie en de miskening van de problemen door "Den Haag", die ons behandelt als een minder belangrijk gebied met onnozele bewoners, werken dit onveilige gevoel in de hand. Het wordt daardoor steeds erger.⁵⁰

Het keer op keer onrechtvaardig behandeld worden heeft consequenties voor de manier waarop mensen in het leven staan. Vragen kunnen rijzen als: Ben ik wel een volwaardig burger van dit land? Maakt het nog uit wat ik doe of zeg? Het feit dat deze geïnterviewde zich behandeld voelt als een ‘onnozele bewoner’ is veelzeggend. Hij of zij voelt zich niet serieus genomen en miskend. Een veel gehoorde opmerking die een dergelijke onderlaag bevestigt is de opmerking dat de ‘gaswinning gelijk zou worden stopgezet als het in de randstad zou gebeuren’.⁵¹ Het feit dat Groningers ervaren dat ze niet altijd op steun van de overheid te kunnen rekenen, heeft gevolgen voor hoe de eigen identiteit beleefd wordt. Zowel de identiteit als burger en als mens kan aangetast worden. Naast de praktische gevolgen en de stress die de bevingen met zich meebrengen, leiden de bevingen dus ook tot zingevingsvragen op een relationeel en op een existentieel niveau.

2.4 Focus op gezondheid: voldoende?

Ondanks het weinige rooskleurige beeld dat zojuist geschetst is door te kijken naar ‘de ervaring van veiligheid, stress en vertrouwen’, blijkt er uit de rapporten van Gronings Perspectief dat er ook factoren zijn die beschermen tegen de negatieve gevolgen die de bevingen en de schade met zich meebrengen. Allereerst zijn er individuele verschillen die ervoor zorgen dat de één beter met stress om kan gaan dan de ander. Zo zijn er geïnterviewden die hun schade zoveel mogelijk proberen te relativeren, bijvoorbeeld door hun schade te vergelijken met schade van anderen die erger was of met heftigere rampen. Dit helpt

⁴⁹ Dat het wantrouwen zich verder uitstrekt dan degenen die daadwerkelijk verantwoordelijk zijn voor de miskening, wordt ondersteund door de theorie van Janof-Bullman, die onder 1.3 wordt behandeld.

⁵⁰ Gronings Perspectief 2019, 78

⁵¹ Gronings Perspectief 2018 *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 116

om stress te verminderen.⁵² Daarnaast zijn er geïnterviewden die aangeven dat hun wereldbeeld en hun levenshouding helpen om met de stress om te gaan.⁵³ Ook draagt het bij aan de omgang met stress wanneer mensen de mogelijkheid hebben om zelf de eigen regie te voeren en zelf aan de slag te gaan met de schade.⁵⁴ Uit het onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat het hebben van financiële buffers de stress verlaagt.⁵⁵ Zo is men minder afhankelijk van de grillen van allerlei instanties.

Voor hulpverleners maar ook voor beleidmakers is het goed om zich bewust te zijn van de factoren die van positieve invloed kunnen zijn op de coping van de bewoners, al zijn deze niet altijd beïnvloedbaar. Waar mogelijk kunnen sociaal werkers, psychologen, geestelijk verzorgers en andere hulpverleners, aan de hand van deze gegevens een bijdrage leveren aan het reduceren van stress. Tegelijkertijd neemt het bevorderen van de positieve gezondheid niet weg dat de Groningers die te maken hebben met bevingsschade, vrijwel dagelijks worden geconfronteerd met de gevolgen van de bevingen. Uit deze praktische constatering vloeit dan ook de eerste aanbeveling van Gronings Perspectief voort, namelijk: voorkom schade.⁵⁶

Toch lijkt ook het voorkomen van schade, hoe belangrijk ook, alleen niet voldoende. Immers, zelfs het voorkomen van schade neemt niet weg dat veel gedupeerden decennialang hebben ervaren dat ze niet serieus genomen werden. Deze ervaring hangt samen met stressgerelateerde gezondheidsklachten, maar is ook een ervaring die op zichzelf aandacht verdient. Wat betekent het, ook op existentieel niveau, wanneer iemand keer op keer niet serieus wordt genomen in het leed dat hij of zij ervaart?

Sociaal-psycholoog Janof Bulmann laat zien dat een ervaring van trauma, bijvoorbeeld door langdurig niet geloofd te worden,⁵⁷ van diepgaande invloed kan zijn op de wijze waarop mensen in het leven staan en de zin die ze in het leven vinden. Zij beschrijft in haar boek (1992) dat mensen die naar behoren om kunnen gaan met wat het leven hen brengt, drie fundamentele aannames over het leven hebben. Deze zijn: de wereld is een betekenisvol geheel, de wereld is mij goed gezind en als persoon ben ik de moeite waard. Wanneer men

⁵² Idem, 103

⁵³ Idem, 104

⁵⁴ Idem, 93

⁵⁵ Idem, 86

⁵⁶ Idem, 111

⁵⁷ Het niet geloofd worden kan gezien worden als een extra trauma bovenop een trauma zelf. Er is in een dergelijk geval sprake van meervoudig trauma. Zie bijvoorbeeld: Psy-zo [z.d.] *Wat is een trauma*. Geraadpleegd van <https://www.psy-zo.nl/praktijk/wat-is-een-trauma/>, op 29 juli 2019.

echter te maken krijgt met eenmalige of langdurige trauma's kunnen deze fundamentele assumpties aangetast worden. Dit kan zelfs al gebeuren bij een relatief klein incident, zoals een bestelling.⁵⁸ Het leven schudt dan, als het ware, op haar grondvesten. Het hele leven wordt ermee geraakt en aangetast.

De onderzoeksresultaten van Gronings Perspectief tonen dat al deze drie aannames voor een deel van de Groningers die ondervraagd zijn, onder druk staan. De wereld lijkt onrechtvaardig, verantwoordelijke instanties nemen geen verantwoordelijkheid en mensen voelen zich niet als volwaardig persoon gezien. Bij een deel van de Groningers zijn dus de diepste overtuigingen ten opzichte van de rest van de wereld, aangetast door de bevingen. Dit uit zich in een wantrouwen ten opzichte van de overheid, maar is ook van invloed op de eigen identiteit. Keer op keer het gevoel te hebben onrechtmatig behandeld te worden en miskend te worden, kan naast dat het wantrouwen veroorzaakt, ook de eigenwaarde aantasten.

Om beter zicht te krijgen op de dynamiek die daarachter zit, is het nodig te onderzoeken wat het zo ingrijpend maakt wanneer aangedaan leed niet erkend wordt door de personen of instanties die het slachtoffer daarvoor verantwoordelijk houdt. Een aanbeveling van het Gronings Perspectief is dat het 'erkennen van gemaakte fouten en verkeerde inschattingen een voorwaarde is om verdere afbreuk van vertrouwen te voorkomen.'⁵⁹ Maar waarom is erkenning vanuit de maatschappij zo cruciaal? En waarom is dat des te meer zo voor de moderne mens? Die vraag beantwoord ik in het volgende hoofdstuk aan de hand van het gedachtegoed van Charles Taylor.

3. Identiteit en erkenning

3.1 Inleiding

In 2018 kwam het boek '*Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*' van de politicoloog en filosoof Francis Fukuyama uit. In dit boek betoogt hij dat erkenning het meest cruciale thema is in de hedendaagse politiek. Hij beschrijft, in navolging van Socrates, dat de ziel drie delen kent, namelijk: rede, verlangen en *thymos*. Het laatste begrip, '*thymos*', staat voor het deel van onze ziel dat erkenning nodig heeft. Fukuyama betoogt dat erkenning in het politieke spectrum veelal ondergewaardeerd wordt, terwijl erkenning van de eigen identiteit ten grondslag ligt aan vrijwel alle hedendaagse politieke

⁵⁸ Janoff-Bulman, Ronnie (1992) *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: Free Press, 8

⁵⁹ Gronings Perspectief 2018, *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers*, 115

activiteit. De mens wil gezien worden. Allerlei politieke bewegingen van de afgelopen jaren, zoals de Arabische Lente, Black Lives Matter, #MeToo en de opkomst van Trump hebben te maken met het verlangen naar erkenning. Daarom moet er gezocht worden naar manieren om deze behoefte in onze democratische stelsel vorm te geven, meent Fukuyama.

De protesten tegen de gasboringen in Groningen en vóór goede hulp en compensatie zijn van een andere orde dan de door Fukuyama genoemde bewegingen.⁶⁰ Niet alleen omdat deze protesten relatief kleinschalig zijn, maar ook omdat ze gaan om concrete belangen.⁶¹ Toch is mijn hypothese in deze scriptie dat er ook in de ontevredenheid van de bewoners van het gasgebied een diepere laag valt te herkennen die samenhangt met *thymos*. De Groningers willen erkend worden om het leed dat hun aangedaan wordt. Wanneer deze erkenning uitblijft, lijkt ook het gevoel een volwaardige Nederlandse burger te zijn onder druk te staan. Bovendien kan deze ervaring van miskening leiden tot een algeheel gevoel van wantrouwen, iets wat impact kan hebben op veel verschillende deelgebieden van het leven.

Het wordt hoog tijd dat de behoefte aan erkenning, erkend wordt, stelt Fukuyama: de mens is meer dan de rede alleen. Fukuyama is niet de eerste politieke denker die zich bezig houdt met het begrip erkenning. Vanaf de jaren '90 zijn er verschillende filosofen geweest die het begrip erkenning centraal stelden in hun denken. De filosoof Charles Taylor is hier een voorbeeld van.⁶² Zijn essay *'The Politics of Recognition'* (1994) wordt vaak gezien als een belangrijke mijlpaal in de theorie rondom erkenning. Hij beschrijft in dit essay hoe de behoefte aan erkenning is veranderd van karakter in de afgelopen eeuwen. Aangezien zijn beschrijving van deze ontwikkeling van belang is voor de theorievorming rondom erkenning en daarmee ook voor het begrijpen van het belang van erkenning in het aardbevingsgebied, beschrijf ik deze in de volgende paragraaf.

3.2 Dialogische identiteit

Taylor begint zijn essay met het stellen dat erkenning de drijvende kracht is achter veel politieke bewegingen.⁶³ De reden dat erkenning zo belangrijk is, stelt hij, is dat er een directe

⁶⁰ Zie ook: Schoutens, Angelina M. (2018) *Transformatie van identiteiten als gevolg van protest*, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

⁶¹ Daarmee bedoel ik dat de eerste zorg van veel Groningers is dat de gaskraan dicht gaat, en dat hun schade op een goede manier afgehandeld wordt.

⁶² Fukuyama verwijst in zijn boek ook meerdere malen naar Taylor. Zie bijvoorbeeld: Fukuyama, Francis (2019) *Identiteit: waardigheid, ressentiment en identiteitspolitiek*. (Originele titel: *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, vert. Robert Vernooij) Amersfoort: Atlas Contact, 76-77

⁶³ Taylor 1994, 25

link is tussen erkenning en identiteit. Wanneer iemand zich miskend voelt, kan dit direct impact hebben op het zelfbeeld van iemand, zelfs tot in die mate dat mensen minderwaardige ideeën over zichzelf gaan internaliseren. Dit laatste zie je bijvoorbeeld terug in de kritiek van feministische denkers en bewegingen, die stellen dat het idee van de minderwaardigheid van de vrouw zo diepgeworteld is in onze patriarchale samenleving, dat veel vrouwen zich niet eens bewust zijn van de last die zij daardoor met zich meedragen.⁶⁴ Omdat miskening een zo diepgaande invloed kan hebben op iemands identiteit, stelt Taylor dat miskening, ook als dat niet gepaard gaat met fysiek geweld, een vorm van onderdrukking is.⁶⁵

Dat erkenning een zo sterke impact heeft op iemands identiteitsbeleving, komt doordat de mens in essentie een talig wezen is. Dit houdt in dat het denken over het zelf en over de wereld zich altijd door het medium taal realiseert. Men kan nooit alleen zijn of haar eigen identiteit zelf ‘bedenken’, maar het begrip van het zelf bestaat altijd bij de gratie van een taal die bemiddelt. Een dergelijk medium waardoor het zelfbegrip ontstaat, kan bijvoorbeeld verbale taal zijn, maar ook kan het gaan om andere vormen van communicatie, zoals muzikale of fysieke expressie. Zo begint het zelfbegrip van een kind al bij de fysieke communicatie met de ouders. Of er wel of niet adequaat wordt gereageerd op de behoeften van het kind maakt veel uit voor hoe het kind zichzelf verstaat. Later komt daar taal bij als een meer geavanceerde manier van uitdrukken. Taal kan echter hetzelfde doen: we leren onszelf erdoor begrijpen.

Met het idee dat het ‘medium’, voorafgaat aan het denken keert Taylor zich af van een cartesiaanse denkwijze. In deze laatste denkwijze staat het denken los van het lichamelijke: het denken wordt voorgesteld alsof het zich bevindt in een immaterieel centrum van bewustzijn, los van het lichaam. Bij Taylor echter, zijn het denken en het lichaam van elkaar afhankelijk. Het denken zou niet bestaan zonder belichaming. Juist door de belichaming, in de vorm van taal of een fysieke expressie, krijgt de inhoud vorm. Hij noemt deze opvatting het ‘*principle of necessary embodiment*’.⁶⁶ Het denken en ervaren worden pas mogelijk in een bepaalde belichaming.

⁶⁴ Idem

⁶⁵ Zo schrijft Taylor: ‘Nonrecognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted, and reduced mode of being.’ Taylor, Charles (1994) ‘The Politics of Recognition’, in Charles Taylor e.a., *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press, 25

⁶⁶Voor meer over Taylors ‘principle of necessary embodiment’ zie: Taylor, C. (1975) *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press. Taylor ziet dit als een centraal inzicht van Hegel, en heeft het idee van belichaming overgenomen in zijn eigen denken.

Dat het denken zich voltrekt *in* de taal, of belichaming, zelf, betekent ook dat taal niet beperkt is tot het weergeven van de werkelijkheid maar dat het ook *constitutief* is daarvoor.⁶⁷ Een seksistisch vocabulaire is een voorbeeld van iets dat de sociale werkelijkheid weergeeft, maar dat het ook telkens weer bevestigt en daarmee ook vormgeeft. Ook in Groningen speelt taal die gebruikt wordt, maar ook die niet gebruikt wordt, een grote rol voor hoe men de ramp beleeft. Welke impact heeft het wanneer er over een ‘bevinkje’ gesproken wordt?⁶⁸ Wat doet dat met het zelfbegrip van mensen die veel last en zorgen hebben van de bevingen? Maar ook: Wat doet het met mensen wanneer zij, waar het gaat om schade-afhandeling, enkel benaderd worden in juridische taal, en een persoonlijk benadering uitblijft? De taal waarin iemand, of een bevolkingsgroep, geleerd heeft over zichzelf te praten en na te denken is vormend voor het identiteitsbegrip. Zowel emoties, als het begrip van de wereld en van het zelf worden gevormd door de taalgemeenschap waar iemand zich in bevind. De ‘ander’ speelt dus een wezenlijke rol bij de vorming van de eigen identiteit.

De belangrijke rol van de ander, is iets waar niet aan te ontsnappen valt. Zelfs als ik me terug zou trekken en een leven als kluizenaar zou gaan leiden, zou mijn afhankelijkheid van de talen die ik tot mijn beschikking heb, blijven. Deze talen vormen mijn gedachte-inhoud. Dit laat ook zien waarom de verhouding tot de ander, en daarmee ook erkenning, zo belangrijk is. De ‘taal’ waarmee de ander mij benadert of benaderd heeft bepaalt de manier waarop ik mijzelf versta. Taylor spreekt in deze context van een dialogische identiteit.⁶⁹ Mijn identiteit wordt niet verworven door deze te overdenken in sociale isolatie, maar krijgt vorm door met anderen in contact te treden. Daarom is het voor de vorming van een sociale groep ook zo belangrijk dat er verhalen zijn, die doorgegeven worden.⁷⁰ De functie van verhalen is dat ze de identiteit afbakenen. Dit betekent echter niet dat ze niet kunnen veranderen. Integendeel zelfs, verhalen en taal veranderen voortdurend en dat strookt ook met de manier waarop Taylor identiteit beziet: ook onze identiteit is continu in beweging.

⁶⁷ Taylor 1994, 34

⁶⁸ NOS (2019, 23 mei) *Sorry Wiebes voor 'bevinkje' bij luidruchtig onthaal in Groningen*. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2285967-sorry-wiebes-voor-bevinkje-bij-luidruchtig-onthaal-in-groningen.html>, op 15 juli 2019

⁶⁹ Bij het bespreken van Taylors begrip van identiteit vallen een culturele dimensie en een antropologische dimensie te onderscheiden. De culturele dimensie in zijn werk gaat over de culturele en sociale achtergrond waardoor elk mens onvermijdelijk gevormd wordt, terwijl de antropologische dimensie betrekking heeft op de fundamentele menselijke afhankelijkheid en behoefte aan erkenning. Ik beperk me hier tot de laatste, antropologische, dimensie. Zie ook: Van Leeuwen 2003, 26

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld dit interview met prof. dr. Meder, hoogleraar volksverhaal en vertelcultuur, waarin de functie van verhalen aan bod komt. Tevens laat hij zien in zijn onderzoek dat er enorm veel Groningse volksverhalen bekend zijn. Zie: Langeler, Thereza [z.d.] *Mythen en sagen: speuren naar spoken en duivels*. Geraadpleegd van <https://www.ukrant.nl/magazine/speuren-naar-spoken-en-duivels/>, op 21 juli 2019.

3.3 Authenticiteit als ideaal

Ook al is onze identiteit onveranderd dialogisch gebleven, toch is de mens, constateert Taylor, zich in de afgelopen eeuw op een andere manier tot zichzelf gaan verhouden. Onze identiteit staat niet meer vanzelfsprekend vast in het licht van onze (voor)ouders en ons geloof, maar we zijn nu voortdurend op zoek naar een eigen, *authentieke*, identiteit. Op basis daarvan willen we erkend worden en gezien worden. Waar het in de 19^e eeuw en begin 20^e eeuw, het de klassenverschillen waren die ervoor zorgden dat mensen de barricades op gingen, is voor veel hedendaagse politieke bewegingen en protesten het opkomen voor de eigen, unieke, identiteit een drijfveer. De verschuiving die rond de 21^e heeft plaatsgevonden en de preoccupatie met identiteit en erkenning van wie zijn, wijdt Taylor aan twee veranderingen.

De eerste verandering die Taylor beschrijft is het verdwijnen van het klassensysteem. Waar respect en eerbetoon voorheen gestoeld waren op afkomst, is het product van het democratische ideaal dat elke burger gelijk is. Deze verandering heeft ervoor gezorgd dat erkenning een andere basis kreeg. De één is niet meer waard dan de ander, maar in de basis verdient iedereen erkenning want iedereen is inherent waardevol. De notie van eer heeft dus plaatsgemaakt voor de notie van waardigheid. In een democratie is deze waardigheid niet voorbehouden aan een kleine groep mensen, maar aan iedereen in gelijke mate. Dit democratische ideaal heeft er toe geleid dat mensen in toenemende mate opkomen voor de waardigheid van de eigen identiteit, of die nu gebonden is aan een bepaalde cultuur of aan een bepaalde gender. Deze ontwikkeling was op zich zelf echter nog niet voldoende voor de focus op identiteit in de hedendaagse politiek.⁷¹ Immers, dat iedereen volgens het democratische ideaal formeel gelijk is, betekent niet dat dat in de praktijk zo is. Ook in een democratische samenleving kunnen mensen hun identiteit nog steeds hun ontlenen aan hun sociale positie, ondanks dat iedereen formeel gelijkwaardig is.

Taylor beschrijft echter ook een tweede verandering, namelijk dat men erkenning begon te zoeken op basis van de eigen *individuele* identiteit. In de 18^e eeuw ging men anders denken over het zelf. Men begon te geloven dat er geen absolute morele standaarden waren maar dat elk individu toegerust was met een eigen moreel kompas. Onder andere door de invloed van de beweging die het romanticisme wordt genoemd, ontstond een ideaal van 'authenticiteit'. Taylor beargumenteert dat het de Franse filosoof Jean- Jacques Rousseau (1712-1778) is, die

⁷¹ Van Leeuwen 2003, 31

woorden gaf aan een ontwikkeling die gaande was in de samenleving.⁷² Rousseau zette zich namelijk – net als Taylor dat later zou doen – af tegen het cartesiaanse gedachtegoed waarin het denken als hoogste goed wordt gezien. We hebben onszelf ziek gemaakt hebben door continu te reflecteren op alles, meende Rousseau, en we vertrouwen niet meer genoeg op ons natuurlijk moreel onderscheidingsvermogen. De mens moest weer toegang krijgen tot het natuurlijke vermogen tot deugdzaamheid dat het in zich draagt. Hiermee deed Rousseau een beroep op het *ware zelf* dat van nature goed is en in strijd is met een door de ratio gecorrumpeerde samenleving. Dit ware zelf was toegankelijk door te luisteren naar de stem van de natuur die te vinden is als de mens zich binnenwaarts keert en toegang vindt tot zijn spontane gevoelens.

Toch bleek in deze romantische ‘oplossing’ voor de keerzijden van de Verlichting een paradox besloten te zitten, die duidelijk wordt wanneer Taylors concept van een ‘dialogische identiteit’ naast het ideaal van authenticiteit wordt gelegd. De vraag die dan rijst is of er een ‘werkelijk’ en ‘echt’ zelf is. Wordt deze niet altijd gevormd door je te identificeren met anderen en door je te spiegelen aan hun ervaringen? Het idee van een dialogische identiteit, zoals eerder in deze scriptie beschreven, maakt dat het onmogelijk is om toegang te vinden tot het ware zelf zonder juist de grenzen van het zelf open te stellen. De eigen ‘innerlijke’ stem kan enkel gehoord worden wanneer er ook een ‘uiterlijke’ stem is die weerklank vindt of heeft gevonden. Het ‘authentieke zelf’ is daarmee een paradoxale term: authenticiteit kan enkel bereikt worden via de ander of het andere. Echter, door die ander wordt de authenticiteit ook weer afgebroken. Immers het zelf ontstaat dan niet meer puur en alleen door te luisteren naar het eigen innerlijk. Het ‘authentieke zelf’ is daarom in feite een onmogelijkheid.

3.4 Vervreemding en secularisatie

Dit neemt niet weg dat het *verlangen* naar authenticiteit typerend is voor de moderne mens. Volgens de filosoof Maarten Doorman, komt dit verlangen voort vanuit een fragmentatie van het zelf die ook Rousseau al ervoer. Doorman toont aan hoe sterk deze fragmentatie ingesloten zit in het moderne identiteitsbegrip door te verwijzen naar het adagium dat het gedachtegoed van Rousseau kenmerkt. Dit adagium luidt: ‘Wees jezelf.’ Wanneer dit imperatief volledig uitgeschreven wordt, ‘*je moet jezelf zijn*’, wordt duidelijk dat het het ‘zelf’ opdeelt in twee ‘zelven’. Er zijn twee ‘ikken’. Enerzijds moeten deze elkaar overlappen maar

⁷² Taylor 1994, 29-31

anderzijds kunnen ze nooit helemaal samenvallen aangezien er sprake is van een bevel dat de een de ander oplegt. Op die manier, schrijft Doorman, ‘lijken individualiteit en vervreemding zelfs samen te vallen en is het niet-vervreemde subject een onmogelijkheid.’⁷³ Het idee dat het vinden van de eigen identiteit een opdracht is die het moderne subject aan zichzelf oplegt, laat zien dat er een streven of verlangen is naar heelheid die zoekgeraakt is.

Ook Taylor schrijft over deze ervaring van vervreemding. Dit koppelt hij in zijn ‘magnum opus’, getiteld ‘*A Secular Age*’ (2007), aan het proces van secularisatie dat in de afgelopen eeuwen heeft plaatsgevonden. Er is niet, schrijft hij, zoals in de middeleeuwen één gemeenschappelijke taal meer waarmee we ons verhouden tot een fundamentele goddelijke ander. Dit betekent dat onze identiteit veel minder vanzelfsprekend is geworden. Naast dat deze niet meer bepaald wordt door de klasse van de familie waarin wij geboren worden, staat deze ook niet vast ten overstaan van een transcendentale horizon. Doordat het ontbreekt aan een gemeenschappelijke taal hebben we een andere verhouding tot onszelf ontwikkeld waarbij we voortdurend geacht worden te kiezen uit de talen die ons aangereikt worden.

Door deze verschuiving zijn wij zelf een grotere rol gaan spelen in de vorming van onze identiteit. Taylor legt dit uit met de begrippen ‘poreus’ en ‘omsloten’.⁷⁴ Het zelf van de mens in de middeleeuwen was ‘poreus’. Er bestond geen strikt onderscheid tussen het innerlijke leven en de buitenwereld. Dit betekende dat de binnenwereld en de buitenwereld elkaar op verschillende manieren konden beïnvloeden, bijvoorbeeld door boze geesten, maar ook kon een natuurverschijnsel gezien worden als straf van God voor onze zonden. Daartegenover staat het begrensde of ‘omsloten’ zelf van na de reformatie. Dit zelf is afgescheiden van de buitenwereld. Het bestuderen van natuurverschijnselen voldeed niet meer als middel om meer te weten over de toestand van de ziel. In plaats daarvan moest de mens bij zichzelf te rade te gaan.⁷⁵

Hiermee werd geloof een keuze. Waar het vóór de secularisatie zeer ongebruikelijk was om niet te geloven, is het nu een optie naast anderen geworden. We kunnen kiezen om te geloven in een overstijgende God, maar dat is een keuze die je ook moet kunnen verantwoorden. Het

⁷³ Doorman, Maarten (2004) *De romantische orde*. Amsterdam: Prometheus, 36

⁷⁴ Taylor (2007) *Een seculiere tijd* (Originele titel: *Identity: A Secular Age*, vert. Marjolijn Stoltenkamp). Rotterdam: Lemniscaat, 87-91

⁷⁵ In een column in het *Filosofie Magazine* beargumenteert de filosoof Thijs Lijster dat het omsloten zelf niet langer houdbaar is. Interessant is dat hij hierbij de Groningse aardbevingen aanhaalt: de natuur praat terug, meent hij. Zie: Lijster, Thijs (2018) Poreus. In *Filosofie Magazine*: Vol. 2/2018. Geraadpleegd van <https://www.filosofie.nl/nl/artikel/48799/thijs-lijster-poreus.html>, op 20 juli 2019.

feit dat er hier een keuze gemaakt moet worden, betekent dat er in de vorming van de identiteit meer gewicht bij het subject is komen te liggen. Deze ‘macht’ die het subject heeft gekregen, heeft een vervreemdend effect.⁷⁶ Enerzijds is de mens een *dialogisch wezen* die verlangt op te gaan in een groter geheel, terwijl zij anderzijds geacht wordt controle op zichzelf uit te oefenen en de eigen identiteit vorm te geven.

Geestelijk verzorgers hebben te maken met deze beide zijden van één munt. Voordat ik echter analyseer met welke methoden geestelijk verzorgers in het aardbevingsgebied meehelpen aan herstel van identiteit, wil ik de maatschappelijke morele consequenties die de behoefte aan erkenning met zich mee brengt, analyseren. Volgens de filosoof Axel Honneth heeft het moderne begrip van het subject, waarin authenticiteit een na te streven goed is, morele consequenties voor een maatschappij. Erkenning is in zijn optiek, een moreel goed dat voor een ieder zoveel mogelijk gewaarborgd moet worden in een samenleving, omdat het de toegang tot een ‘goed’ leven verschaft.

4. Axel Honneth en miskennen

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is vastgesteld hoe cruciaal erkenning is voor de vorming van de identiteit van iemand.⁷⁷ Toch voelen individuen en groepen zich vaak niet erkend – zoals ook het geval is bij de aardbevingsproblematiek in Groningen. In dit hoofdstuk wil ik op maatschappelijk niveau analyseren welke vormen van miskennen er onderscheiden kunnen worden. Immers, dit maakt het ook makkelijker om de kluwen van miskennen in de aardbevingsproblematiek te ontwarren. Het werk van de filosoof Axel Honneth is helpend hierbij omdat zijn werk meer politiek van aard is, maar ook omdat hij verder gaat in zijn analyse van erkenning dan Taylor dat doet. Hij onderscheidt namelijk drie vormen van erkenning en relateert deze aan verschillende momenten in het zelfbegrip van een persoon.⁷⁸ In zijn boek *Kampf an Anerkennung* (1995), benoemt hij drie verschillende manieren van erkenning: *liefde*, *respect* en *sociale waardering*. Deze vormen van erkenning zijn voor elk mens noodzakelijk om volwaardig deel te nemen aan de moderne samenleving. Ze hebben

⁷⁶ In het nieuwste boek van de psychiater Paul Verhaeghe⁷⁶ toont hij aan hoe de neiging tot controle ook vervreemding van het eigen lichaam tot gevolg heeft. Doordat, meent hij, ons lichaam in het moderne discours wordt voorgesteld alsof onze onbewuste en bewuste gevoelswereld en omgeving er geen invloed op hebben, raken wij steeds verder verwijderd van ons eigen lichaam. Zie: Verhaeghe, Paul (2018) *Intimiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij

⁷⁷ ‘Iemand’ kan hier dus breed opgevat worden en ook verwijzen naar ‘de Groningse bevolking’, zoals uit voorgaande duidelijk is geworden.

⁷⁸ Van Leeuwen 2003, 95

alle drie ook een ultieme tegenpool, namelijk schending van lichamelijke integriteit, juridische uitsluiting en sociale degradatie.

Aan de hand van de analyse van deze drie vormen van erkenning, wil Honneth meer zicht krijgen op de ‘morele grammatica’ van sociale conflicten. Het miskennen van groepen of individuen in een samenleving door hen liefde, respect of waardering te ontzeggen is niet waardevrij omdat deze alle drie cruciaal zijn om tot een goede relatie tot het zelf te komen. Erkenning is dus een moreel goed, dat beschermd moet worden.⁷⁹ Honneths doel van zijn onderzoek is daarom ook hoe aan de hand van het begrip een meer rechtvaardige samenleving gerealiseerd kan worden.⁸⁰

Met het idee dat erkenning de spil is waar sociale en politieke conflicten om draaien, zet hij zich af tegen die politieke filosofen, in de voetsporen van Thomas Hobbes, hebben gelegd op zelfbehoud. Niet de strijd om zelfbehoud is bepalend voor de conflicten in de moderne samenleving, maar de strijd om erkenning. Hiermee benadrukt hij, net als Taylor dat doet, dat wij in onze identiteit afhankelijk zijn van anderen. Juist daarom, stelt Honneth, is miskennen een moreel probleem die relevant is voor de gehele samenleving, en niet enkel voor de individu. In het komende gedeelte wil ik de drie verschillende vormen van erkenning die Honneth beschrijft, verder uitdiepen. Door te analyseren welke vormen van erkenning een mens nodig heeft, wordt ook meer duidelijk waar er sprake is van miskennen in de situatie in Groningen.

4.2 Liefde

Honneth maakt in zijn theorie niet enkel gebruik van de inzichten van politiek filosofen als Hegel, maar ook bouwt hij voort op de ontwikkelingspsychologie.⁸¹ Dit blijkt uit zijn beschrijving van het concept liefde, waarin hij liefde koppelt aan zelfvertrouwen. Zonder liefde is het niet mogelijk om een stabiele identiteit op te bouwen, stelt hij. Het is dus een psychologisch voorwaarde voor alle andere vormen van wederzijdse erkenning. Daarmee is het de structurele kern van het ethische leven.⁸² Het is door het ontvangen van liefde, dat het

⁷⁹ Van den Brink, Bert en David Owen (eds., 2007) *Recognition and Power – Axel Honneth and the Tradition of Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 3.

⁸⁰ Anderson, Joel, *Translators Introduction*, In: Honneth, Axel (1996) *The struggle for recognition – The Moral Grammar of Social Conflicts* (Originele titel: *Kampf an Anerkennung*, vert. Joel Anderson) Cambridge: Polity Press, x

⁸¹ Zo is George Herbert Mead een erg belangrijke inspiratiebron geweest voor zijn differentiatie van de verschillende erkenningsvormen, maar ook Donald Winnicott . Zie: Honneth 1996., 92-107

⁸² Van Leeuwen 2003, 97 en Honneth 1996, 107

onafhankelijke individu geboren wordt.

Hij illustreert dit door terug te gaan naar de, in het begin, symbiotische relatie tussen de moeder en het kind. Op dat moment is er nog nauwelijks een grens tussen de moederlijke betrokkenheid en de noden van het kind, iets wat Honneth ongedifferentieerde intersubjectiviteit noemt.⁸³ Wanneer het kind opgroeit, maakt het kind, wanneer het een gezonde emotionele ontwikkeling doormaakt, zich steeds meer los van de twee-eenheid die er bestaat. Dit doet het kind doordat het geleerd heeft te kunnen vertrouwen op de aanwezigheid van de moederliefde en doordat het een gevoelsbinding heeft opgebouwd met de dingen om zich heen.⁸⁴ Het kind ontwikkelt basisvertrouwen, wat betekent dat het leert noden te uiten zonder dat het bang is verlaten te worden. Het gaat zichzelf zo ervaren als een op zichzelf staand individu, maar ook leert het de ander te zien als iemand die ook een eigen blik en eigen noden heeft.⁸⁵

Honneth spreekt specifiek van een liefdesband, wanneer een relatie wordt gedefinieerd door wederzijdse positieve gevoelens *die zich onttrekken aan de directe controle van het individu*. Dit laatste is kenmerkend voor de liefde in het bijzonder: we kunnen niet beslissen om voor een willekeurig mens of voor iedereen liefdevolle of vriendschappelijke gevoelens te hebben. Daarom blijft liefde bij Honneth, iets dat beperkt blijft tot de intieme sfeer. Vanuit ethisch perspectief wordt een liefdesrelatie gekenmerkt door een ‘niet te manipuleren moreel particularisme’.⁸⁶ Ondanks het feit dat liefde niet af te dwingen is, kan een samenleving wel zoveel mogelijk ingericht worden op een manier dat liefde kan floreren. Immers, het is een voorwaarde voor het aangaan van allerlei andere soorten relaties.

Helaas is het ontvangen van liefde en het zelfvertrouwen dat daardoor ontstaat, niet altijd een gegeven. Iemands vertrouwen in de wereld kan op jonge leeftijd, maar ook op latere leeftijd ernstig geschonden worden. Dit kan impact hebben op de manier waarop iemand met situaties die hij of zij later in het leven tegenkomt, omgaat. De meest ernstige vorm daarvan is bij Honneth de schending van lichamelijke integriteit.⁸⁷ Bij het onderwerp van deze scriptie is er geen sprake van schending van de lichamelijke integriteit zoals Honneth dit voor ogen had. Er is echter wel sprake van de schending van de integriteit van de huizen waarin mensen wonen.

⁸³ Honneth 1996, 98

⁸⁴ Donald Winnicott noemt de dingen die het kind vertrouwen geven, ‘transitionele objecten’.

⁸⁵ Heijst, Annelies van (2008) *Iemand zien staan*. Utrecht: Klement, 33

⁸⁶ Honneth 1996, 107

⁸⁷ Van Leeuwen 2003, 101

Deze schudden op hun voegen. Dit heeft op een andere manier impact dan de schending van lichamelijke integriteit⁸⁸, maar toch kan het ook van vergaande invloed zijn op het vertrouwen dat men in de wereld heeft, zoals bleek uit de onderzoeksresultaten van Gronings Perspectief. De drie basisassumpties van Janof-Bullman, die eerder beschreven zijn, zijn dan niet vanzelfsprekend meer. Door de impact die de bevingen hebben kunnen ze dus van ingrijpende invloed zijn op de relationele wereld van mensen en in het bijzonder op liefdesrelaties, die juist bestaan bij de gratie van vertrouwen in het zelf en in de ander. Het wantrouwen dat ontstaan is, kan ervoor zorgen dat mensen in toenemende mate bezig zijn met het herpakken van de eigen controle. Dit kan de liefde in de weg zijn, omdat deze juist floreert buiten de controle-sfeer.

4.3 Respect

Respect verschilt in vrijwel elk essentieel aspect van liefde, volgens Honneth.⁸⁹ Allereerst is respect een vorm van erkenning die – anders dan liefde – niet voortkomt vanuit een bepaalde affectie, maar vanuit afspraken die mensen in een samenleving hebben gemaakt. Het feit dat respect afhankelijk is van afspraken, maakt dat wat onder ‘respect’ verstaan wordt, verandert door de eeuwen heen. Immers, de wet wordt ook telkens weer aangepast en toegespitst op wat men belangrijk acht. Dit is het tweede cruciale verschil met liefde: waar respect, maar ook sociale waardering veranderen door de geschiedenis, blijft liefde historisch onveranderd.⁹⁰ Tot slot is liefde iets wat is voorbehouden blijft aan een intieme kring, terwijl respect een vorm van erkenning die zich verder uitstrekt, namelijk naar allen die rechtssubjecten zijn. Dat respect alle rechtssubjecten betreft, betekent dat respect onafhankelijk is van specifieke persoonskenmerken. Allen die onder de wet staan kunnen hun rechtserkenning opeisen; ongeacht sociale rol of publieke status.

Echter, ook al heeft respect niks te maken met *specifieke* persoonskenmerken, er zijn wel *algemene* menselijke kenmerken die morele verplichtingen afdwingen.⁹¹ Bij Honneth is, net als bij veel andere moderne westerse filosofen, ‘autonomie’ de centrale eigenschap waar respect op gebaseerd is. Allereerst autonomie opgevat worden als *morele* autonomie. Dit is

⁸⁸ Een opmerking die ik onlangs heb gehoord in de context van de aardbevingsproblematiek, is: ‘*Cracks in the houses, cracks in the people.*’ Binnen de psychologie wordt er in de omgevingspsychologie aandacht gegenereerd voor de wisselwerking tussen mensen en hun omgeving. Zie voor een inleiding hierin: Gifford Robert; Steg, Linda en Joseph Reser (2011) *Ch. 8: Environmental Psychology*. In: *Handbook of Applied Psychology*. Hoboken: Blackwell Publishing, 440-470

⁸⁹ Honneth 1996, 108

⁹⁰ Anderson, Joel, *Translators Introduction*, In: Honneth 1996, xiv

⁹¹ Van Leeuwen 2003, 98

een eigenschap die de basis vormt voor het respectvol met elkaar omgaan. Honneth is van mening dat elk rechtsstelsel subjecten veronderstelt die moreel toerekeningsvatbaar zijn. Immers, redeneert hij, enkel wanneer dat het geval is, heeft het betekenis wanneer de subjecten van een rechtsstelsel instemmen met de juridische orde.⁹² Mensen kunnen dus meer dan handelen vanuit hun persoonlijke voorkeuren, impulsen of angsten. Ze kunnen ook reflecteren op hun handelen en hun oordeel vormen en bijstellen in de richting van onpartijdige morele principes. Zo kan ik bijvoorbeeld inzien dat het loont om de ander zo te behandelen als ik zelf behandeld wil worden. Door dit te doen, toon ik respect naar de ander. Op dit zelfde respect kan ik mij ook beroepen in een rechtstaat.

De morele autonomie waar de rechtstaat op gebaseerd is, hangt samen met *persoonlijke* autonomie wat er vooral door gewaarborgd moet worden. Immers, we kunnen niet alleen een oordeel vellen over hoe we wel of niet mogen handelen, maar we kunnen ook oordelen over hoe we ons leven willen inrichten. In de moderne rechtstaat betekent respect opbrengen voor iemand als een autonoom individu ook dat bepaalde beslissingen aan hem of haar worden overgelaten en dat men zoveel mogelijk afziet van pogingen om beslissingen te controleren. Ook hoort, in de meest positieve interpretatie van respect voor de persoonlijke autonomie, de rechten die gelijke uitoefening van autonomie mogelijk maken, bijvoorbeeld het stemrecht en het recht tot onderwijs.

Het feit dat je als mens drager bent van sociale erkende rechten, zorgt ervoor, schrijft Honneth, dat je ook tot jezelf gaat verhouden als een moreel toerekeningsvatbaar persoon. In de kiem was je dat al, maar doordat je onderdeel bent van een rechtsorde ga je je ook op die manier tot jezelf verhouden. Deze positieve manier van je je tot jezelf verhouden noemt hij zelfrespect.⁹³ Dit betekent niet per definitie dat je een gunstig oordeel hebt ten opzichte van jezelf, maar wel dat je je persoonlijke en morele autonomie bevestigd ziet en je die gaat internaliseren. Honneth is dan ook van mening dat rechten meer bieden dan enkel bescherming. Ze bevestigen de menselijke waardigheid. Hierdoor gaan mensen zich ook op een waardige manier naar zichzelf gaan verhouden en bovendien voelen ze zich onderdeel van een groter geheel van mensen die op gelijke voet staan.

Wanneer mensen worden uitgesloten van bepaalde rechten, wordt hun autonomie ontkend. Zij

⁹² Van Leeuwen 2003, 99

⁹³ Honneth 1996, 120

kunnen zij dit dan, in de woorden van van Leeuwen ‘moeilijk anders interpreteren dan als een sociale ontkenning een volwaardige interactiepartner te zijn, iemand met een gelijke mate van morele toerekeningsvatbaarheid.’⁹⁴ Dit citaat is ook relevant voor de situatie in Groningen, omdat daar ook bepaalde rechten op het spel staan. Zo bepaalt artikel 8 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens dat een ieder het recht heeft op respect voor zijn privé leven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie.⁹⁵ Dit respect voor de woning, en daarmee ook voor zowel het privéleven als het familie- en gezinsleven is echter door de aardbevingen aangetast. In 2017 ging daarom ook delegatie van de Groninger Bodem Beweging naar de VN-Mensenrechtencommissie in Genève om daar te pleiten voor erkenning van mensenrechtenschending.⁹⁶

4.4 Sociale waardering

Volgens Honneth is het een recent fenomeen dat rechtserkenning en sociale waardering van elkaar losgekoppeld zijn. Waar in de hiërarchische samenleving de status van de sociale groep waar iemand toe behoorde overlapt met de mate van respect die iemand als rechtssubject toebedeeld kreeg, veranderde dit in de moderne maatschappij. Onze rechtsmatige status hangt niet meer samen met onze plaats op de maatschappelijke ladder. Honneth noemt dit een post-conventionele moraliteit: De rechten die worden vastgelegd komen iedereen in gelijke mate toe.⁹⁷ Het feit dat voor de wet iedereen gelijk is, betekent echter niet dat er in de praktijk geen onderscheid is, waar het gaat om de erkenning die mensen genieten in een modern maatschappij. Dit brengt ons naar wat Honneth ‘sociale waardering’ noemt. Bij sociale waardering gaat het niet om algemeen toegekende rechten, maar om de waardering die iemand verkrijgt op basis van zijn of haar specifieke persoonskenmerken. Het ideaal van authenticiteit zoals benoemd door Taylor, krijgt dus uitdrukking in deze vorm van erkenning.

Sociale waardering lijkt op liefde in de zin dat het ook vorm van erkenning is waarbij juist de verschillen tussen mensen een grote rol spelen. Toch is het grote verschil tussen de beide vormen van erkenning dat waardering een evaluatie veronderstelt van eigenschappen en

⁹⁴ Van Leeuwen 2003, 101

⁹⁵ Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, Rome, 04-11-1950 (Geldig van 10-06-2010 t/m heden) Geraadpleegd van <https://wetten.overheid.nl/BWBV0001000/2010-06-10>, op 30 juli, 2019

⁹⁶ NOS (2017, 3 juli) VN: Nederland moet maatregelen nemen tegen gevolgen gaswinning Groningen. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2181276-vn-nederland-moet-maatregelen-nemen-tegen-gevolgen-gaswinning-groningen.html>, op 30 juli, 2019

⁹⁷ Honneth schrijft daarover: ‘From that point on, recognition of someone as a legal person – which, according to its inherent idea, must be directed toward every subject to the same degree – comes to be sufficiently separated from the level of social esteem for that person, so that two different forms of respect emerge, whose manner of functioning can also be analysed only separately.’ Zie: Honneth 2003, 111

prestaties tegen de achtergrond van een *waardehorizon*, terwijl liefde toebehoort tot het affectieve domein. Waardering is, anders dan liefde en net als respect, historisch veranderbaar, aangezien de sociale waardering die er is voor iemand afhangt van de waardehorizon van een samenleving. Welke eigenschappen worden belangrijk gevonden en welke worden juist niet getolereerd? De antwoorden op dergelijke vragen veranderen telkens weer, terwijl aantrekkingskracht en affectieve gevoelens los staan van historische en culturele waarden in de theorie van Honneth. Tegelijkertijd betekent het feit dat liefde en waardering op een andere manier tot stand komen niet dat liefde niet samen kan gaan met waardering voor iemands specifieke eigenschappen. Echter, het is er niet tot te reduceren. De verschillende vormen van erkenning hebben een wezenlijk andere structuur.

De tegenpool van sociale waardering is sociale minachting. Hier is bijvoorbeeld sprake van wanneer een bepaalde levenspatronen en overtuigingen als inferieur worden beschouwd. Wanneer dit gebeurt, wordt het voor de betreffende subjecten ook moeilijker om de eigen bijdrage als betekenisvol te zien. Men kan deze theorie in Groningen betrekken op het specifieke aandeel dat Groningen door het aardgas geleverd heeft aan de rijksskas. Is hier genoeg waardering voor? Veel Groningers zien deze waardering immers niet terug in de afhandeling van hun schade. Daarnaast spelen de specifieke Groningse eigenschappen, zoals haar ‘nuchtere cultuur’⁹⁸, maar ook haar ligging, in de beleving van de Groningers een rol in de sociale minachting die zij voelen. De veel gehoorde kritiek dat, wanneer hetzelfde in Amsterdam was gebeurd, de gaskraan al lang was dichtgegaan, getuigt hiervan. Bij het doorbreken van de cirkel van miskening is het daarom belangrijk dat er aandacht is voor wat de waardevolle bijdrage van Groningers als een bevolkingsgroep is, maar ook wat de individuen die daar wonen specifiek kunnen bijdragen.

4.5 Honneth en het doorbreken van de cirkel van miskening

Honneth doet in zijn werk *Kampf an Anerkennung* echter meer dan een onderscheid te maken tussen liefde, respect en waardering. Hij kijkt ook naar de omstandigheden die ervoor zorgen dat er verzet, en mogelijk conflict, ontstaat. Hij ziet sociaal conflict of verzet namelijk als de manier waarop eigenwaarde van een miskende groep of individu weer teruggewonnen

⁹⁸ Deze cultuur waarin men gewend is niet te veel te klagen en niet een te grote mond te hebben kan onder andere verklaard worden door de geschiedenis van herenboeren en landarbeiders, die voortduurde tot in de jaren ‘40. Vooral in Noord-Groningen waren er hierdoor grote verschillen tussen de herenboeren met een groot kapitaal, en de landarbeiders die afhankelijk waren van hun herenboeren. Zie ook: Andere Tijden (2011, 19 februari) *Betere tied’n in Groningen*. Geraadpleegd van: <https://www.anderetijden.nl/aflevering/209/Betere-tiedn-in-Groningen>, op 1 juli, 2019.

worden, en waarop een meer evenwichtige relatie tussen verschillende partijen kan ontstaan.

Een mogelijke reactie op miskennis, is namelijk dat de miskende groep of individu de eigen identiteit gaat versterken. Dit kunnen mensen bijvoorbeeld doen door zich, wanneer de cultureel-politieke context dat toelaat, vijandig op te stellen naar andere groepen in de samenleving.⁹⁹ Wanneer dit niets uithaalt, of wanneer dit door de cultureel-politieke context onmogelijk is, kunnen mensen zich ook gaan verzetten. Honneth beoordeelt verzet als een positief fenomeen omdat men in het verzet schaamte om kan buigen in herwonnen zelfrespect.¹⁰⁰ Het besef vat post dat de *ander* een norm heeft geschonden door mij te miskennen of zelfs actief te vernederen. De inferioriteit die ik ervaar is daarmee niet mee een onderdeel van mezelf meer, maar kan ik buiten mezelf leggen. In mijn uiting van verzet komt mijn menselijke waardigheid weer tot leven. Door op te staan voor mijn identiteit wordt deze waardigheid belichaamd en krijgt deze betekenis.

Het kan echter lange tijd duren voordat er verzet ontstaat. Honneth beschrijft dat gevoelens van inferioriteit lange tijd kunnen sluimeren, maar niet hoeven uit te monden in een besef van onrecht. Pas wanneer de gevoelens van onrecht worden gearticuleerd, kan de ervaring van miskennis een bron worden van verzet. Bij dit proces, is het streven naar authenticiteit en naar gezien worden in je eigenheid een belangrijke drijfveer achter het verzet. Waar Taylor met zijn nadruk op onze dialogische identiteit zijn vraagtekens zet bij authenticiteit als ideaal, kan het *verlangen ernaar* bij Honneth hier juist in positieve zin de bron zijn van verzet.¹⁰¹ Tegelijkertijd is degene die in verzet komt wel afhankelijk van de juiste taal, maar ook van andere mensen die luisteren naar het onrecht. Zoals van Leeuwen formuleert:

Het subject is en blijft dialogisch en dat betekent dat een impuls voor verzet zal verstommen als de expressie van de verontwaardiging niet op de een of andere manier aansluiting vindt bij de inzichten en de opvatting van anderen.¹⁰²

⁹⁹ Dit blijkt uit het citaat van Van Leeuwen: 'Gebleken is dat mensen die maatschappelijk en sociaal slecht zijn geïntegreerd, als reactie op de gepercipieerde desoriëntatie eerder etnocentrische attitudes ontwikkelen om zo tot een positieve sociale identiteit te komen.' Zie: Van Leeuwen 2003, 110

¹⁰⁰ Al bespreekt van Leeuwen ook uitzonderingen waarbij het niet positief is, bijvoorbeeld wanneer nazi's in nazi-duitsland in opstand komen omdat ze zich miskend voelen. Zie: Van Leeuwen 2003, 108

¹⁰¹ Dit benadrukt ook de filosofe Hanne Laceulle. Zij schrijft: '[...] the authenticity discourse emphasizes the need to relate to this background in an agential, critical manner. This is important because it enables us to see that developing authenticity can help us resist and challenge external influences that restrict our chances to lead a good life.' Zie:

Laceulle, Hanne (2018) *Aging and the Ethics of Authenticity*, *The Gerontologist*, Vol. 58, No. 5, 976

¹⁰² Van Leeuwen 2003, 102

Hier komt Taylor toch weer om de hoek kijken. Het is, benadrukt van Leeuwen, belangrijk dat de aanklacht die er gedaan wordt, weerklank vindt. Dit brengt mij naar de rol die de geestelijk verzorger kan spelen in het aardbevingsgebied.

5. Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied – Empirisch onderzoek

5.1 Inleiding

De aardbevingen in Groningen vallen onder het begrip van een ramp dat de overheid hanteert. Net als in de definitie van de overheid, is er in Groningen namelijk sprake van collectief leed waarbij zowel het leven als de gezondheid van de bewoners bedreigd worden.¹⁰³ In de definitie staat tevens dat er bij rampen ook altijd professionele hulp nodig is. Geestelijke zorg is een onderdeel van deze professionele hulp en bij verschillende rampen in Nederland in de afgelopen jaren hebben geestelijk verzorgers en predikanten dan ook een rol gespeeld. Om deze reden, loopt er op dit moment vanuit de Rijksuniversiteit Groningen en vanuit de Protestants Theologische Universiteit een onderzoek naar dit onderwerp.¹⁰⁴ Als onderdeel van dit onderzoek is 2018 en 2019 een drietal expertmeetings georganiseerd, waarbij geestelijk verzorgers die betrokken waren bij rampen aan het woord kwamen.

In de eerste expertmeeting, waarin geestelijk verzorgers vertelden over de ervaringen die zij hadden met rampen waarbij ze betrokken waren¹⁰⁵, kwam treffend naar voren hoe belangrijk ‘erkenning’ is voor de beleving die de getroffensten hadden van de ramp en de gevolgen daarvan. Naast steun van naasten, kan de manier waarop een ramp *geframed* wordt en de mate van aandacht die ervoor is vanuit een samenleving een rol spelen in de manier waarop een ramp verwerkt wordt. Een geestelijke verzorger vertelt bijvoorbeeld dat de ervaring dat er meegeleefd wordt door de rest van Nederland, erg betekenisvol kan zijn:

Dat 'ons', zo heb ik het ervaren, wordt zeker als waardevol gezien. [...] Want dat hebben de verschillende premiers gedaan bij de rampen die zich in Nederland voltrokken hebben: 'jullie staan er niet alleen voor'. Dat kan grote gevolgen hebben voor de betrokkenen. Want als een minister-president Rutte spreekt, dan is dat niet

¹⁰³ ‘Wet veiligheidsregio’s’, 2018. Beschikbaar via <http://wetten.overheid.nl/BWBR0027466/2018-01-01>, geraadpleegd op 1 augustus 2019.

¹⁰⁴ Momenteel is er een PhD-student aangesteld aan de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen om onderzoek te doen naar geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied.

¹⁰⁵ Rampen die vertegenwoordigd waren tijdens de expertmeeting, waren de vuurwerkramp in Enschede, het neerstorten van vliegtuig MH17, Bijlmerramp, de aanslag op Koninginnedag in 2009 en de schietramp in Alphen aan den Rijn.

alleen Rutte die spreekt, maar hij spreekt namens iemand.¹⁰⁶

Naast hoogwaardigheidsbekleders als Rutte, werden er in de expertmeeting ook andere partijen besproken die erkenning leveren. Zo hebben de media op maatschappelijk niveau een belangrijke rol doordat zij de ‘taal’ en de beelden kiezen die passen bij de ramp. Daarnaast werden professionals, zoals maatschappelijk werkers, psychologen maar ook de geestelijk verzorgers zelf genoemd als spelers die erkenning bieden door concrete handvatten aan te reiken, maar ook door te luisteren. Naast het werk dat deze hulpverleners op individueel niveau doen, kunnen ze ook op andere niveaus fungeren, bleek uit de expertmeeting. Het feit dat ze ingezet worden kan bijvoorbeeld op zichzelf ook al een vorm van erkenning zijn. Ook kunnen ze een activistische rol op zich nemen en op die manier erkenning vragen van andere partijen.¹⁰⁷

Ook al valt de situatie in Groningen onder de noemer van een ramp, toch hebben de aardbevingen een uniek karakter waar het ‘erkenning’ betreft. De ramp die zich voltrekt vindt niet, zoals bij veel andere rampen, ‘plotseling’ plaats. Er is geen acute fase en een nafase maar er lijkt een continue ‘nu-fase’ te zijn.¹⁰⁸ Er is minder sprake van een *shockeffect*, omdat de ramp zo ‘traag’ verloopt. Dit heeft consequenties voor de erkenning die er is voor het leed dat de ramp met zich mee brengt. Aangezien de aandacht van de buitenwereld gelinkt is aan de eigen beleving van de gedupeerden, heeft het daarmee ook gevolgen ook voor de manier waarop de ramp door de mensen zelf ervaren wordt. In het vervolg van dit hoofdstuk wil ik aan de hand van de dataset van de tweede meeting beschrijven en weergeven wat geestelijk verzorgers in het aardbevingsgebied zien bij mensen die getroffen zijn, en vervolgens wat wil ik beschrijven wat ze deden.

5.2 Methodiek onderzoek

Zoals hiervoor al genoemd, zijn er in 2018 en 2019 drie expertmeetings georganiseerd door de Rijksuniversiteit Groningen en de Protestants Theologische Universiteit Groningen in het kader van het onderzoek naar ‘pastorale en geestelijke zorg bij rampen’.¹⁰⁹ Bij alle drie de meetings ben ik als student-assistent aanwezig geweest en daarbij was ik verantwoordelijk

¹⁰⁶ Transcript expertmeeting 1, 5 november 2018, 26

¹⁰⁷ In de data-analyse kom ik terug op de activistische activiteiten van geestelijk verzorgers in het aardbevingsgebied.

¹⁰⁸ Helmich, Anouk (2018) *Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied in Groningen*, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Godgeleerd en Godsdienstwetenschappen, 59-60

¹⁰⁹ De eerste expertmeeting vond plaats op 5 november 2018, de tweede op 11 maart 2019 en de derde op 24 mei 2019.

voor de transcriptie. De data die ik voor deze scriptie wil analyseren zijn afkomstig uit de *tweede expertmeeting*. Aan deze expertmeeting deden zeven deelnemers mee: drie predikanten van wijkgemeenten in aardbevingsgebied en vier geestelijk verzorgers die aangesteld zijn om te werken in het aardbevingsgebied of die in instellingen werken waar mensen met aardbevingsschade terecht kunnen. Aan de hand van deze expertmeeting wil ik in deze scriptie meer zicht krijgen op de vormen van miskennis die geestelijk verzorgers en predikanten zien, en op de wijze waarop ze daarop inspelen.

De expertmeeting bestond uit drie rondes. In de eerste ronde kreeg ieder van de zeven respondenten afzonderlijk tien minuten de gelegenheid om op drie vragen in te gaan. Deze vragen waren: ‘Wat zag je?’, ‘Wat deed je?’ en ‘Waar vond je steun?’. Aan het begin van de meeting werd wat tijd gegeven zodat ieder voor zich kon bedenken hoe hij of zij wilde antwoorden op deze vragen. In de tweede ronde, was er de gelegenheid voor de deelnemers om op elkaar te reageren. Tot slot konden andere betrokkenen uit de buitenkring in de derde ronde hun vragen of perspectieven naar voren brengen. Het idee achter deze opzet is dat allereerst naar voren komt welke thema’s voor de deelnemers afzonderlijk belangrijk zijn, en dat je vervolgens ziet welke onderwerpen herkenning vinden in de groep. Onderwerpen die belangrijk zijn voor de deelnemers, komen zo vanzelf naar boven.

Nadat de gehele meeting getranscribeerd was, heb ik het transcript gecodeerd. In eerste instantie ben ik daarbij inductief te werk gegaan. Dat wil zeggen dat ik de data niet gelijk door de bril van ‘erkenning’ gaan bekijken, maar dat ik de data heb opgedeeld in verschillende categorieën die voortkwamen uit de data zelf. Vervolgens heb ik gekeken wat opvalt in de data. Van daaruit heb ik gekeken hoe de theorieën van Taylor en Honneth kunnen verhelderen wat in de data naar voren komt. Bij het analyseren van de antwoorden op deze vragen kwam ik uit op de categorieën die in de tabel hieronder beschreven staan.

Wat zag je?	Wat deed je?
Algemeen	Luisteren
Ervaringen van bewoners	Specifieke interventies
Reacties van bewoners	Activisme en samenwerking
Relatie met ‘anderen’	
Behoeften van bewoners	

De eerste twee vragen die gesteld zijn in ronde één heb ik dus als leidraad genomen. De derde vraag, ‘Waar vond je

steun?', heb ik achterwege gelaten omdat deze niet direct relevant is voor dit onderzoek waarin erkenning van de bewoners centraal staat. Wel zijn de antwoorden daarop interessant voor een onderzoek waarin dieper wordt ingegaan op de erkenning van geestelijk verzorgers zelf of op hun (zingeving-)bronnen. Tussen de verschillende categorieën zit enige overlap. De categorisering is dan ook vooral bedoeld om enige structuur aan te brengen in de antwoorden die de deelnemers gaven.¹¹⁰

5.3 Data expertmeeting - 'Wat zag je?'

5.3.1 Algemeen

Op de vraag 'Wat zag je?' werden antwoorden van verschillende aard gegeven. Allereerst waren er een aantal antwoorden 'algemene aard'; in die antwoorden zat weinig waardeoordeel. Zo begonnen drie deelnemers expliciet met het benoemen van de schade aan de huizen. Eén deelnemer zei: "Wat zie ik?", ik zie mensen met, en huizen met, schade."¹¹¹ De overige deelnemers benoemden dit niet meer expliciet, maar ook in hun verhalen nam de schade een centrale rol in.

5.3.2 Ervaringen van bewoners

Naast algemene constatering, benoemen de deelnemers allerlei ervaringen van bewoners in het aardbevingsgebied.¹¹² De sleuteltermen die te onderscheiden zijn binnen deze categorie zijn: onzekerheid, onveiligheid, wantrouwen, uit evenwicht, ervaren tweedeling tussen mensen in de buurt en stapeling. Aangezien er eerder in deze scriptie al aandacht is besteed aan de thema's 'veiligheid, gezondheid en vertrouwen', zal ik verhalen die hieraan raken nu laten liggen. Wel ga ik kort in op de verdeeldheid die deelnemers zien, en de groepen waarvan zij zien dat ze in het bijzonder getroffen worden door de aardbevingen.

Verdeeldheid in de wijk is iets wat verschillende geïnterviewden benoemen. Zeker in dorpen waar het 'wij-gevoel' nog sterk aanwezig is, kunnen de aardbevingen ervoor zorgen dat de gezamenlijke identiteit onder druk komt te staan. Zo maakt een deelnemer zich er zorgen over dat er in dezelfde wijk, zowel mensen kunnen zijn die hun huizen moeten verlaten als mensen

¹¹⁰ Tevens kan er bij de antwoorden op de vraag 'Wat zag je?' kan er overlap zijn met de bevindingen van Gronings Perspectief. Toch wil ik deze vraag apart behandelen, omdat ik ervan uitga dat het aandachtsveld van een geestelijk verzorger of predikant anders is dan die van een psycholoog.

¹¹¹ Transcript expertmeeting 2, 11 maart 2019, 9

¹¹² Daarbij is het goed te noemen dat drie van de deelnemers zelf ook schade hadden. Dit maakt dat hun antwoorden niet enkel tweedehands ervaringen waren, maar ook eerstehands ervaringen.

die nergens last van hebben.¹¹³Een andere deelnemer geeft aan dat ze ziet dat deze tweedeling tussen mensen soms ook tot gevolg heeft dat mensen het er dan maar niet over hebben, ook in de kerk niet:¹¹⁴

En dan krijg je éven bij de deur na de dienst [de opmerking] ‘Dominee, ons huis is gezond’. Dan hebben ze de uitslag gekregen en gehoord dat het niet hoeft versterkt te worden. Aan de andere kant, zijn er mensen [...] die eruit moeten, omdat het huis versterkt moet worden. [...] Die hebben het er dan niet over. Dus dat geeft een soort tweedeling, dus ook een reden om het er maar even niet over te hebben.¹¹⁵

De vrees die bij deze deelnemer leeft is dat deze ‘olifant in de kamer’ voor verwijdering tussen mensen zorgt.

Een tweede bevinding is dat er twee groepen zijn die in het bijzonder in het vizier van de deelnemers liggen, namelijk: jonge gezinnen en mensen die door een handicap of door hun leeftijd kwetsbaar zijn. Zo begint een deelnemer vrijwel meteen te vertellen dat hij jonge gezinnen ziet ‘die in procedures verzeild raken waar ze niet in verzeild willen raken’.¹¹⁶ Waarna hij vervolgt: ‘het hoort ook niet bij het leven van een jong gezin’. Een andere deelnemer geeft een treffend voorbeeld van de invloed die de aardbevingen kunnen hebben op een jong gezin. Deze deelnemer vertelt:

En, laatst sprak ik bijvoorbeeld een vrouw, en die belde mij, en die had eerst wat schroom gehad [...] en toen was haar zoontje naar haar toegekomen en die had gezegd: ‘mama, wanneer ga je me weer voorlezen?’. En toen realiseerde ze zich, ‘ik ben mijn kind al een week vergeten voor te lezen’. Toen dacht ze, ‘ik ga toch maar even bellen’.¹¹⁷

Door alle ruis, is er dus minder tijd ruimte voor een activiteit als voorlezen. Naast dat er minder tijd en ruimte is, zijn er binnen families echter ook vaak verschillende manieren van omgaan met de aardbevingen: ‘vader A doet wel iets, moeder B wil er niets mee te maken

¹¹³ Transcript, 10

¹¹⁴ Transcript, 10

¹¹⁵ Transcript, 12

¹¹⁶ Transcript, 10

¹¹⁷ Transcript, 19

hebben, en dan heb je ook nog een oom die...'.¹¹⁸ Door die verschillende coping stijlen kan er verdeeldheid ontstaan. Er is dan goede communicatie nodig. De procedures, maar ook dergelijke spanningen binnen een gezin kunnen veel negatieve emoties met zich mee brengen. Een deelnemer vraagt zich dan ook af wat al die emoties doen met opgroeiende kinderen:

Hoe, op wat voor manier gaat dit naar de volgende generatie, wat voor generatie zijn we aan het creëren zo? Hier in Groningen. Want deze boosheid wordt niet alleen thuis gedeeld, deze boosheid wordt ook in families gedeeld, dat gaat wel door.¹¹⁹

De tweede groep die in het bijzonder genoemd wordt, zijn mensen die al kwetsbaar zijn, bijvoorbeeld door hun mentale gemoedstoestand of hun hoge leeftijd. Daarbij treedt vaak een stapeling van problemen op. Een geestelijk verzorger die werkzaam is in een GGZ-instelling benoemt bijvoorbeeld dat onzekerheid wat er met je huis gaat gebeuren, een geslaagde behandeling in de weg kan staan.¹²⁰ De omstandigheden kunnen de kwetsbaarheid van mensen dus versterken, en een gezonde omgang daarmee in de weg staan.

5.3.2 *Reacties van bewoners*

Bij de bewoners van het aardbevingsgebied zien de deelnemers verschillende reacties. Er wordt een veelheid aan emoties geconstateerd, en de deelnemers zien dat deze emoties bij sommige mensen erg hoog zitten: 'je hoeft maar een handuitreiking te geven en of het explodeert'.¹²¹ De emotie die het meest genoemd wordt, is boosheid. Een deelnemer analyseert deze boosheid als volgt: 'Die boosheid laat zich vertalen met: 'Waarom word ik niet gehoord? Waarom wordt er niet naar mij geluisterd?''¹²² Ook wordt wanhoop genoemd, en zien de deelnemers dat mensen die te maken hebben met langsepende procedures overspannen raken.

Een waarneming van veel deelnemers aan de focusgroep is dat mensen niet of moeilijk praten over dat wat hun overkomt. Zij zien dat mensen murw geslagen zijn: ze willen of kunnen niet meer de kracht opbrengen om verzet te bieden of te praten over hun problematiek. Hier worden door de geïnterviewden verschillende verklaringen voor gegeven. Een eerste verklaring is dat 'mensen er zo diep onder lijden dat ze geen woorden hebben'.¹²³ Dit wordt

¹¹⁸ Transcript, 32

¹¹⁹ Transcript, 10

¹²⁰ Transcript, 7

¹²¹ Transcript, 10

¹²² Transcript, 10

¹²³ Transcript, 15

door verschillende deelnemers ook wel aan trauma-theorie verbonden; immers, ook een trauma kan zo diep gaan dat er een angst bestaat om daar woorden aan te geven.¹²⁴ Juist wanneer het trauma zo diep zit, kan het soms allesoverheersend zijn. Zo ziet een deelnemer dat mensen soms overmand worden door alle zorgen waardoor ze dan maar alles ‘uit hun handen laten vallen’.¹²⁵

Een verklaring van een andere aard is dat het zwijgen te maken heeft met de historie van Groningen, die getekend wordt door herenboeren en landarbeiders. Een predikant vertelt daarover:

En de regio heeft een geschiedenis van herenboeren en arbeiders, die geacht werden te doen wat de herenboer deed. De herenboeren zijn ongeveer uitgestorven nu, die zijn er niet meer. Maar de mensen die ik in mijn gemeente aantref, die zijn of kinderen van middenstanders of kinderen of kleinkinderen van arbeiders. Die hebben ook een bepaalde manier van omgaan met het gezag overgenomen.¹²⁶

Vanuit de geschiedenis van de Groningers maar ook aan de hand van traumatheorie reiken de deelnemers dus verklaringen aan voor de observatie dat er vaak niet makkelijk gepraat wordt over de problematiek. Toch zou het te kort door de bocht zijn om de verklaring daarvoor enkel bij de Groningers zelf te zoeken. Dit brengt mij op de relatie tussen bewoners van het aardbevingsgebied en andere partijen.

5.3.3 Relatie tot andere partijen

Een derde verklaring die de deelnemers aanreiken, is te vinden bij de houding van ‘de ander’. De deelnemers zien namelijk dat veel Groningers het idee hebben dat het geen zin heeft om nog iets te zeggen, omdat het toch niet gehoord wordt door anderen. De geestelijk verzorgers en predikanten merken op dat er veel wantrouwen is ten opzichte van verantwoordelijke instanties zoals de NAM ook ten opzichte van de overheid en in sommige gevallen van de gemeentes waar ze in wonen.¹²⁷ Aan dit wantrouwen ligt het gevoel ten grondslag, dat men niet serieus genomen wordt. Zo vertelt een deelnemer. Ik merk ook zoiets van, ‘neem je me nog wel serieus?’. Deze deelnemer vertelt dat het ook wel direct aan hem gevraagd wordt;

¹²⁴ Transcript, 14

¹²⁵ Transcript, 18

¹²⁶ Transcript, 38-39

¹²⁷ Transcript, 18

‘wordt er überhaupt nog wel naar ons geluisterd?’¹²⁸

Dat mensen zich niet gezien voelen in hun problematiek, komt volgens een deelnemer onder andere voort uit de onpersoonlijke benadering van gedupeerden: ‘[de brief waarin meer uitleg wordt gegeven over procedures] wordt ook niet persoonlijk aan je gericht, je wordt eigenlijk in een groep ingedeeld’.¹²⁹ De communicatie verloopt dus op een wijze waarop mensen het idee hebben slechts nummers te zijn. Ook wordt er een willekeur geconstateerd in de manier waarop mensen benaderd worden: ‘de één krijgt een brief, de ander krijgt geen brief’.¹³⁰ Deze willekeur draagt bij aan het idee niet gezien en serieus genomen te worden. Tegelijkertijd kan er hier ook een wisselwerking optreden; juist doordat er murwheid ontstaat bij Groningers kan er onbegrip ontstaan bij andere partijen. Een deelnemer vertelt dat hij van niet-Groningers soms de opmerking kreeg: ‘Ja, maar als het dan zo’n probleem is, waarom hebben jullie het er dan niet over?’.¹³¹

Toch is er, als het gaat om de relatie tussen bewoners en andere partijen, ook nog een ander geluid. Naast vormen van miskennis, zijn er verschillende geïnterviewden die ook goede intenties en initiatieven zien bij helpende instanties. Tevens merken zij op dat er een groep mensen is die wel in het aardbevingsgebied woont, maar eigenlijk weinig last ervaart doordat alles naar hun idee goed opgelost wordt.¹³² Eén deelnemer zei zelfs in de loop van de ochtend:

Ik heb het idee dat we nu heel erg focussen op het trauma, het probleem, terwijl we niet die andere grote groep moeten vergeten. Ik bedoel, ik heb ook schade, maar ik lijd niet. Ik heb er last van, maar dat is iets anders dan een trauma of een probleem.¹³³

Er zijn dus ook positieve geluiden, die volgens deze geestelijk verzorger niet ondergesneeuwd mogen raken. De vierde verklaring van de deelnemers voor het niet praten over de problematiek, is dan ook dat de schade goed afgehandeld is en het niet als een probleem wordt ervaren.

¹²⁸ Transcript, 10

¹²⁹ Transcript, 7

¹³⁰ Transcript, 7

¹³¹ Transcript, 15

¹³² Transcript, 10

¹³³ Transcript, 31

5.3.4 Behoeften van bewoners

Net zoals bij ‘ervaringen van bewoners’ vaak eerst heel concreet de scheuren in het huis werden genoemd, werd bij behoeften door een aantal deelnemers ook de behoefte aan concrete hulp genoemd. Een deelnemer die werkzaam is in de GGZ ziet bijvoorbeeld ‘mensen die er hélemaal zat van zijn’ en vult daarbij aan dat zij ‘echt héél veel behoefte hebben aan concrete hulp’. Daarbij gaat het om het wegwijs gemaakt worden in alle bureaucratie, maar vooral om materiele oplossingen voor de schade.

Naast deze behoefte aan oplossingen, komen er ook noden van een andere aard voorbij. Zo is er enerzijds het verlangen om door te willen leven, en anderzijds het verlangen om erkenning te krijgen van de overheid en andere verantwoordelijke instanties. Over de behoefte om door te leven, zegt iemand:

Ik zie [...] dat mensen hun ‘gewone leven’ terug willen eigenlijk en dat de bevingsproblematiek niet het enige is dat speelt maar wel op het leven drukt. Dat er ook nog steeds kinderen benen breken, en er mantelzorg verleend moet worden, en je je baan verliest, maar dat je tegelijkertijd ook nog dat hele bevingsdossier bij moet houden...¹³⁴

Deze geestelijk verzorger maakt duidelijk dat de aardbevingen zeker niet het enige is waar Groningers in het aardbevingsgebied zich mee bezig houden. Er zijn ook nog veel andere dingen die aandacht vragen, en het is vaak frustrerend voor mensen dat de aandacht die ze graag aan ‘gewone dingen’ willen besteden, op gaat aan de aardbevingsproblematiek. Iemand anders benoemt dat al die aandacht voor wat er speelt in de regio, hoe noodzakelijk ook, soms ook erg vervelend kan zijn. Het heeft de regio al ‘veel te lang in de spotlights gehouden, terwijl de Groningers gewoon dóór willen leven.’¹³⁵

Gerelateerd aan deze behoefte om niet alleen met de aardbevingen bezig te zijn, is de behoefte aan een veilige ruimte. Meerdere deelnemers benoemden het gevoel van onveiligheid, en één deelnemer gaf aan dit ook zelf ervaren te hebben:

Het voelt wel vervelend dat er inspecteurs door mijn huis liepen. Dat geeft mij altijd

¹³⁴ Transcript, 18

¹³⁵ Transcript, 16

een rotgevoel, ‘een ander bemoeit zich met mijn huis’. Daar kan ik heel moeilijk tegen. Heeft iets met de aard van het beestje te maken waarschijnlijk.¹³⁶

Het verlangen naar een veilige ruimte, wordt door anderen ook weer gerelateerd aan de behoefte om niet altijd te praten over de problemen en soms de traumatische ervaringen rondom de aardbevingen: ‘Het verlangen naar een veilige ruimte, [...] we willen niet iedere keer dat iemand ons huis binnenkomt om er over te praten.’¹³⁷

Tevens zien de deelnemers dat het verlangen naar een veilige ruimte ertoe leidt dat sommige mensen het thema niet in de kerk aan de orde willen laten komen. Een deelnemer constateert bijvoorbeeld dat er een gat zit tussen wat er in de samenleving leeft, en wat er in de kerk bespreekbaar is.¹³⁸ Door de deelnemers wordt dit verklaard doordat zij zien dat mensen de kerk ook graag als een veilige, heilige ruimte ervaren waar je boven de dagelijkse beslommingen uit kan stijgen. In een rol als predikant vertegenwoordig je deze heilige ruimte, stelt een predikant, en dan ‘is het misschien niet zo heel veilig om daar juist precies die kwesties aan de orde te stellen.’¹³⁹ Zij vraagt zich daarbij hardop af: ‘Is de heilige ruimte nog wel veilig?’

Ook al willen mensen in bepaalde settingen niet altijd praten, toch wordt er ook gezien dat op de juiste plaats en onder de juiste begeleiding mensen wel een sterke behoefte hebben om taal te geven aan dat wat hen bezighoudt. De behoefte aan erkenning is dus zeker aanwezig, maar blijft soms verborgen. Deze dubbelheid komt naar voren in een verhaal van een predikante. Zij vertelt dat wanneer zij in de kerk preekte over de gaswinning in het kader van ‘de heelheid van de schepping’, zij achteraf de boodschap kreeg: ‘stuur dit maar op naar de minister’.¹⁴⁰ Deze predikante zag dat mensen graag de boodschap van haar preek wilden onderschrijven, maar dat ze het lastig vonden om deze boodschap, en het leed dat daarbij hoort, zelf toe te eigenen. In plaats daarvan stuurden ze het liever weg naar de minister.¹⁴¹ Tevens blijkt uit andere verhalen blijkt dat wanneer er de juiste setting is gevonden, er toch opeens veel los kan komen. Zo heeft een deelnemer een evenement georganiseerd met agrarische jongeren waarbij ze onder zijn begeleiding gingen praten over wat zich afspeelt in het

¹³⁶ Transcript, 20

¹³⁷ Transcript, 25

¹³⁸ Transcript, 26

¹³⁹ Transcript, 37

¹⁴⁰ Transcript, 13

¹⁴¹ Transcript, 13

aardbevingsgebied. Daarbij konden de jongeren in een veilige setting delen wat hun bezig houdt. Ze gaven aan dat ze de verhalen die loskwamen niet zomaar deelden.¹⁴² In het komende gedeelte zal ik uiteenzetten op welke manieren geestelijk verzorgers en predikanten aansluiting proberen vinden bij gedupeerden.

5.4 Data expertmeeting - ‘Wat deed je?’

5.4.1 Luisteren

Op de vraag ‘Wat deed je?’ antwoorden alle deelnemers dat zij *luisteren* als een belangrijk onderdeel van hun werk zien. Door sommige deelnemers wordt dit als vanzelfsprekend gezien en niet verder toegelicht: ‘Wat deed je?’, nou goed, dat is natuurlijk ‘luisteren’¹⁴³. Ook andere deelnemers benoemen ‘luisteren’ als een vanzelfsprekendheid. Soms koppelen ze er een doel aan maar vaak is dit een erg ‘breed’ doel, bijvoorbeeld ‘zodat mensen zich erkend voelen.’¹⁴⁴ Het luisteren wordt dus in de meeste gevallen in eerste instantie niet verder gespecificeerd door de geïnterviewden. Zij benaderen het luisteren vooral als een manier van ‘open staan’ voor de ander.

Toch blijkt, naarmate het gesprek vordert, dat er wel degelijk ideeën zijn over de wijze waarop men luistert. Zo vertelt één deelnemer dat ze altijd begint met inventariseren wat nou echt belangrijk is voor de persoon tegenover haar.¹⁴⁵ Deze deelnemer vertelt daarbij expliciet dat ze niet altijd over de aardbevingen begint, ook al is dat vaak de reden dat ze bij mensen langskomt. Door juist ook aandacht te geven aan alle andere rollen die mensen in het leven te vervullen hadden en welke prioriteiten iemand zou willen stellen, probeert zij mensen bewust te maken van een bredere horizon.¹⁴⁶

Niet alleen de ‘wijze van luisteren’ blijkt van belang te zijn, maar ook de ‘tijd’ en ‘ruimte’ van het gesprek maken een verschil. Zo benadrukken meerdere deelnemers de meerwaarde van niet-georganiseerde gesprekken in de publieke ruimte, bijvoorbeeld op straat of in de supermarkt. Iemand vertelt:

Waar ik in mijn predikantschap nu meer en meer gewicht aan ga leggen, is juist gesprekken even op straat aanknopen. Niet meer bij de mensen thuis komen, en dan

¹⁴² Transcript, 21

¹⁴³ Transcript, 8

¹⁴⁴ Transcript, 6

¹⁴⁵ Transcript, 18

¹⁴⁶ Transcript, 18

met een kop koffie, maar gewoon in het voorbijgaan. [...] De mensen zijn opener in de openbaarheid dan thuis¹⁴⁷

Tijdens de evaluatie waarom dit zou werken, verklaart deze deelnemer dat het wellicht te maken heeft met de behoefte van mensen om door te willen leven en zich niet te laten bepalen door de aardbevingsproblematiek. Met een georganiseerd gesprek zouden mensen al snel het idee krijgen dat zij een psychische probleem zouden hebben. Het zou erg gewichtig worden. Een gesprekje op straat is dan een laagdrempelig alternatief, om toch tegemoet te komen aan de behoefte aan erkenning die leeft.

Een predikant bevestigt dat mensen, als je eenmaal op straat met je ze in gesprek bent gekomen ze vaak graag hun verhaal willen doen. Zij voegt daaraan toe dat de publieke ruimte in dorpen vaak ook de ruimte is waar verhalen worden gedeeld. In tegenstelling tot de huiselijke setting, waar mensen zich soms beschroomd kunnen voelen om te praten over wat er echt leeft, wordt daar in een ‘informele setting’ gedeeld wat er speelt in een plaats. Zo beschrijft ze dat er bij haar in het dorp, net als in andere dorpen, een koek-en-ei-bankje is waar mensen met elkaar aan de praat zijn. Daar gaat ze graag bij zitten of staan, om zo mee te krijgen wat er nou echt gebeurt in het dorp.¹⁴⁸

5.4.2 Interventies

In de expertmeeting worden enkele specifieke interventies en/of acties genoemd. Deze zijn: het gebruik van ‘viervoudige pad van vergeving’, het gebruik van de Yucel-methode, Rogeriaans pastoraat (gebaseerd op het gedachtegoed van Carl Rogers), het optekenen van levensverhalen, het opzetten van wijk-overleg en tot slot interventies die voortkomen vanuit de christelijke levensovertuiging. In deze paragraaf zal ik deze interventies kort benoemen en beschrijven.

De eerste vier zojuist genoemde interventies, zijn interventies die in gesprekken gebruikt kunnen worden. De eerste is het ‘viervoudige pad van vergeving’, dat bedacht is door de Zuid-Afrikaanse bisschop Desmond Tutu. Kort gekarakteriseerd weergegeven bestaat dit pad uit de volgende stappen:

¹⁴⁷ Transcript, 16

¹⁴⁸ Transcript, 35

1. Het vertellen van een verhaal
2. Het benoemen van de pijn
3. Het schenken van vergeving
4. Het loslaten of vernieuwen van de relatie

De deelnemer die gebruik maakt van deze methode geeft aan dat ze dit een prettige methode vindt om mee te werken, omdat je bij deze methode niet afhankelijk bent van het excuses van andere partijen, zoals de NAM of de overheid. ‘Want’, vertelt ze, ‘als je er niet iets aan kunt veranderen, aan de situatie, dan kan je dus alleen maar iets aan jezelf veranderen en hoe het in jou leeft.’¹⁴⁹ In de situatie van aardbevingsproblematiek kan het helpend zijn wanneer mensen weer ervaren dat ze zelf het heft in handen hebben. Immers, of een oprecht excuses van de overheid zal komen, is nog onzeker. Deze methode van vergeving, maakt dat er een voedingsbodem in de mensen zelf wordt gevonden om op een zo goed mogelijke manier met de situatie om te gaan.

Naast het viervoudige pad van vergeving, zijn interventies die bij gespreksvoering worden gebruikt de Yucel-methode maar ook de methode van Carl Rogers. De Yucel-methode, vertelt de geestelijk verzorger, is erop gericht om in beeld te krijgen wat de draaglasten en de draagkrachten zijn van mensen. Door een opstelling te maken met blokken met een balk ertussen, krijgen mensen meer zicht op de balans tussen deze beide. Een andere deelnemer maakt in de gesprekken die hij voert, veel gebruik van het gedachtegoed van Carl Rogers. Daarbij ligt de nadruk niet op ‘hoe ga je er verstandig mee om’¹⁵⁰, maar in plaats daarvan vraagt de predikant of geestelijk verzorger door naar de emoties en ervaringen van degene tegenover hem of haar. Deze deelnemer ervaart de methode van Rogers tegelijkertijd wel als een uitdaging, want: ‘[emoties] vinden mensen het moeilijkst... dat heb ik geleerd.’¹⁵¹

Het optekenen van levensverhalen, is ook een methode waar een deelnemer op het moment mee bezig is. Zij vertelt dat ze in het verleden heeft gewerkt met het optekenen van levensverhalen en dat ze dat ook in deze context van plan is te doen. Daarbij focust ze, volgens de methode van Ernst Bohlmeijer van Universiteit Twente, op ‘waar mensen hun kracht vandaan halen, wat hun betekenis geeft, wie hun inspireert en wie er voor hun

¹⁴⁹ Transcript, 29

¹⁵⁰ Transcript, 16

¹⁵¹ Transcript, 16

waren.’¹⁵² Een andere deelnemer bevestigt dat de insteek van het opgetekende verhaal moet liggen bij de kracht van mensen:

Volgens mij is de kracht ook van geestelijke verzorging, dat ze uitgaan van de kracht van mensen. [...] Dus in die zin kun je in zo'n verhaal niet alleen de erkenning van een probleem, maar ook de erkenning van de persoon zelf en waar men de kracht uit put. Door een verhaal kan je dat ook pakken.¹⁵³

Toch kan leed dat je meegemaakt hebt wel naar voren komen, vertelt de professional die zich bezig houdt met het opschrijven van verhalen. Het moet niet onder tafel geschoven worden. Wel ligt de focus vervolgens op wat maakte hetgeen wat je ondanks het leed, toch goed deed.¹⁵⁴ Naast dat het prettig kan zijn voor mensen wanneer hun beleving woorden krijgt, heeft de deelnemer het plan opgevat om de verhalen ook een publieke functie te laten dienen door ze op te sturen naar instanties. Een verhaal laat vaker beter zien wat er speelt bij mensen, dan enkel feiten dat doen, en kan daarom ook meer teweeg brengen, vertelt zij.¹⁵⁵

Naast de voorgaande interventies, die vooral gericht zijn op gespreksvoering met individuen of met kleine groepen, wordt er ook een initiatief genoemd dat op het niveau van de wijk plaatsvindt. Een collega-predikant van één van de deelnemers is bezig geweest met een project dat ‘Samen sterk in de straat’ heet, en dat wordt georganiseerd in samenwerking met andere partijen. Dat project riep voordat er een versterkingsopdracht kwam, ‘de mensen bij elkaar om zo van te voren al een positie te kiezen, en te proberen dat de eenheid in de straat niet verder uit elkaar valt.’¹⁵⁶

Tot slot, zijn er interventies die specifiek horen bij het werkveld van de predikant. In gespreksvoering is dat het wijzen op de liefde van God: Zo geeft een predikant aan dat hij mensen wil laten weten dat ze, ook al voelt het niet altijd zo, mogen weten dat ze bestaansrecht hebben: ‘jij mag er hier zijn, God ziet het met je zitten, jouw verhaal is belangrijk’.¹⁵⁷ Andere predikanten geven aandacht aan de aardbevingsproblematiek in hun preken, al doen ze dat veelal op impliciete wijze. Zo zegt een deelnemer even ‘langs de

¹⁵² Transcript, 8

¹⁵³ Transcript, 28

¹⁵⁴ Transcript, 28

¹⁵⁵ Transcript, 28

¹⁵⁶ Transcript, 33

¹⁵⁷ Transcript, 11

problematiek te schampen'¹⁵⁸ en een andere deelnemer kaart het onderwerp aan door het te hebben over de heelheid van de schepping. De reden dat het op een meer voorzichtige wijze gebeurt, is de eerder benoemde behoefte van mensen om niet telkens over de problematiek te praten en ook juist in de kerk een 'veilige, heilige ruimte' te vinden. Deze behoefte wordt ook opgemerkt bij het contextueel Bijbellezen, een methode waar meerdere predikanten gebruik van maken. Zo merkt één predikant op bij cursus die ze gaf aan de hand van deze methode, dat ze op weerstand stuitte toen ze de aardbevingen als uitgangspunt van de gespreksgroep wilde nemen, terwijl de aardbevingen wel telkens genoemd werden in het verkennende gedeelte:

En dan is de volgende stap in die methode van 'nou laten we samen kijken welke kwestie zich opdringt, waar willen we het nu over hebben?' En wat denk je? Níet over aardbevingen, daar willen we het niet over hebben. Hè, dus de hele flap stond er vol mee. Dat heeft me echt heel erg getroffen.

5.4.3 Activisme en samenwerking

Naast direct contact met de bewoners, houden de geestelijk verzorgers en predikanten zich ook bezig met het naar buiten toe kenbaar maken van de problematiek. Door twee deelnemers uit de theologische hoek wordt dit 'naar buiten treden' ook wel profetisch handelen genoemd. Daar tegenover wordt het pastorale handelen geplaatst. Dit betreft 'zorg voor de ziel' in de vorm van ondersteuning door pastoraal contact.¹⁵⁹ De deelnemers die zich hierover geuit hebben, vinden dat zowel profetisch handelen als pastoraal handelen noodzakelijk zijn, en dat de aardbevingsproblematiek dan ook niet in één hokje ingedeeld moet worden.¹⁶⁰

Manieren waarop de geïnterviewden naar buiten treden, is bijvoorbeeld doordat ze zich aansluiten bij Platform Kerk en Aardbeving. Dit is een platform dat opgericht is door predikanten en pastores. Het platform is gericht op het ondersteunen van gedupeerden vanuit de kerk, maar ook op actievoering en samenwerking, bijvoorbeeld met andere kerken in Nederland. Het doel daarvan is dat het onrecht in Groningen aan de kaak gesteld wordt.¹⁶¹ Eén deelnemer vertelt waarom hij denkt dat juist kerken hierin een belangrijke rol kunnen spelen: '[...] want

¹⁵⁸ Transcript, 15

¹⁵⁹ Transcript, 25

¹⁶⁰ Transcript, 17

¹⁶¹ Zie voor de visie van PKA ook: Platform Kerk en Aardbeving (2015) *Zienswijze Platform Kerk en Aardbeving*. Geraadpleegd van <https://kerkenaardbeving.nl/standpunten/zienswijze-platform-kerk-en-aardbeving/>, op 25 september 2019.

we hebben hier te maken met een moreel probleem. En de enige die dat goed onder de aandacht kan brengen, zijn mijns inziens de kerken. En daarom moeten we samenwerken.’¹⁶²

Deze deelnemer is daarom ook actief in het Gasberaad. Hij merkt dat hij als predikant binnen het Gasberaad een rol kan spelen in het aanpakken van de morele kant van de problematiek en, zegt hij, ‘dat wordt gehoord.’¹⁶³

Ook buiten deze organisatie zijn er veel geestelijk verzorgers en predikanten bezig met het opzoeken van andere mensen en partijen. Zo is er een deelnemer die samenwerking probeert te zoeken tussen kerken en stichtingen als buurtzorg of stichting Welzijn Ouderen.¹⁶⁴ In sommige gevallen zien deelnemers het netwerken zelfs als een centraal onderdeel van hun werk. Eén algemeen geestelijk verzorger noemt bijvoorbeeld dat ze soms het idee dat ze meer ‘meer een PR functie gekregen’ heeft, ‘dan een geestelijk verzorgers functie.’¹⁶⁵ Zichtbaarheid creëren, bijvoorbeeld door het benaderen van media, zijn voor alle deelnemers belangrijke thema’s. Voor haar is dat echter nog meer zo omdat ze in de beginfase van haar project zit en duidelijk moet maken wat een algemeen geestelijk verzorger kan doen.

Aan het naar buiten toe treden zitten ook lastige kanten. Zo zegt één deelnemer soms schroom te voelen om telkens naar buiten te treden met de Groningse problematiek, ‘[...] want dan praat je over de hoofden van mensen heen. Tenminste dat is mijn eigen angst...’¹⁶⁶ Een andere deelnemer geeft aan dat de gemeenteleden van de kerk waar hij predikant van is, ambivalent staan tegenover de tijd die hij in de media stopt, immers in die tijd ‘was hij niet bij die oudere van 80+’.¹⁶⁷ Uit alle verhalen blijkt, dat het een lastig opgave is voor de deelnemers om een goede verdeling te vinden tussen alle taken. Toch is wel duidelijk dat het bijstaan van de mensen telkens weer het einddoel vormt voor de geestelijk verzorgers en predikanten. Al het netwerken, samenwerken en activisme dient er uiteindelijk toe dat er meer erkenning en begrip komt voor de situatie waarin de Groningers zich bevinden.

5.5 Tot slot

Zowel bij de antwoorden op de eerste als op de tweede vraag zijn er dingen gezegd die te maken hebben met het thema erkenning, waar ik in het hoofdstuk hierna verder op in wil

¹⁶² Transcript, 11

¹⁶³ Transcript, 11

¹⁶⁴ Transcript, 6

¹⁶⁵ Transcript, 20

¹⁶⁶ Transcript, 20

¹⁶⁷ Transcript, 22

gaan. Zo zijn er allereerst steeds twee tendensen te herkennen in de de antwoorden op de vraag ‘Wat zag je?’. Enerzijds constateren de geestelijk verzorgers en predikanten namelijk dat er bij veel mensen een behoefte leeft aan erkenning van het leed dat hen overkomt, terwijl ze anderzijds opmerken dat mensen moeilijk of niet praten over dat wat hen overkomt. Vervolgens laten de deelnemers in het antwoord op de vraag ‘Wat deed je?’ zien op welke manieren zij bijdragen aan het omgaan met miskening. Daarin zijn verschillende benaderingen te ontwaren. Zo is luisteren voor veel deelnemers belangrijk, maar ook treden ze actief op door mensen te helpen met verschillende interventies. Ook proberen ze ook een stem te geven aan de mensen door naar buiten te treden en door aan andere partijen kenbaar te maken wat er speelt op ethisch vlak en op het gebied van zingeving.

In het volgende gedeelte wil ik op deze observaties ingaan. Eerst wil ik een brug slaan tussen de waarnemingen van de deelnemers en de theorie over taal en erkenning. Daarbij kijk ik ook naar de rol die geestelijk verzorgers daarbij kunnen vervullen. Vervolgens beschrijf ik hoe de verschillende vormen van geestelijke zorg die naar voren komen in de data zich verhouden tot erkenningstheorie van Honneth. Is geestelijke zorg zelf ook een vorm van erkenning? En zo ja, hoe verhoudt deze vorm van erkenning zich tot erkenningstheorie?

6. Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied – Analyse

6.1 Taal en de rol van geestelijke zorg in het aardbevingsgebied

6.1.1. Vicieuze cirkel

De neiging om niet te willen praten kan onder andere uitgelegd worden als een gevolg van de ervaring dat er toch niet geluisterd wordt.¹⁶⁸ De erkenning is al zo lange tijd uitgebleven, dat men de hoop laat varen dat het zin heeft om zich uit te spreken. De ervaring dat er toch niet tegemoet gekomen wordt aan de behoefte aan erkenning, kan dus het zwijgen versterken. Tegelijkertijd vindt er juist door dat zwijgen ook weer een wisselwerking plaats, zoals Honneth ook laat zien wanneer hij over verzet spreekt. De reactie van murwheid laat de verwachting dat er toch geen erkenning is, ook weer in vervulling gaan. Immers, wanneer er geen taal is om verzet te bieden of woorden te geven aan de ervaringen, is de kans ook groter dat men niet gehoord wordt. De vicieuze cirkel die ontstaan is, moet doorbroken worden. Daarvoor is het belangrijk dat de Groningers gehoord en gezien worden, zodat er een veilige

¹⁶⁸ Ook worden er door de deelnemers van de focusgroep andere verklaringen gegeven: namelijk dat de ervaringen traumatisch van aard zijn, dat het met de volksaard te maken heeft, dat ze het niet tot een te groot probleem willen maken maar ook dat het spreken over de aardbevingen mogelijk voor verdeeldheid zorgt en dat mensen daarom zwijgen.

ruimte kan ontstaan waarin ervaringen gedeeld kunnen worden en waarin er samen gezocht kan worden naar oplossingen. Geestelijk verzorgers en predikanten kunnen daarbij, zo blijkt uit de data, een rol spelen.

Eerst terug naar de theorie over erkenning, want waarom is het gezien en gehoord worden een voorwaarde voor verdere stappen in de goede richting? De theorieën van Taylor en Honneth laten beide zien dat zowel de identiteit van iemand als het leed dat daar onderdeel van is, pas vorm en bestaansrecht krijgen wanneer er uitwisseling plaatsvindt. In de ontwikkelingspsychologie waar Axel Honneth verder op bouwt, wordt dit geïllustreerd door het belang van de reacties van de ouder of verzorger voor het kind om zichzelf te begrijpen. Op latere leeftijd zijn mensen op andere wijze afhankelijk van anderen, maar nog steeds blijft de blik van de ander een grote rol spelen in het verstaan van het zelf. Indien de emoties en behoeften die ontstaan door de aardbevingen niet erkend worden, blijft het leed vormeloos. De noodzaak dat er taal geboden wordt voor dat wat mensen ondergaan, is dus groot. Enkel door een ‘uiterlijke stem’ kunnen mensen ook hun ‘innerlijke stem’ (weer) horen.

Gelukkig zijn er in de afgelopen jaren allerlei initiatieven geweest om ‘taal’ te vinden voor de aardbevingsproblematiek.¹⁶⁹ Dergelijke initiatieven dragen bij aan het kenbaar maken van wat zich afspeelt in Groningen. Toch blijkt uit de data van geestelijk verzorgers en predikanten dat er ook vaak gezwegen wordt, terwijl de behoefte aan erkenning nog steeds aanwezig is. In diezelfde data worden verschillende oorzaken aangedragen die mogelijk verklaren waarom het onderwerp ‘aardbevingen’ vaak geschuwd wordt. Deze verklaringen heb ik in 5.3.2 en 5.3.3 en in noot 168 opgesomd. Bij al deze verklaringen speelt taal een rol. Vanuit de erkenningstheorie kan er grofweg gesteld worden dat er een gebrek is aan passende, helpende, taal maar ook – dat toont de hiervoor beschreven wisselwerking aan – dat het schort aan de bereidheid van een ander om goed te luisteren. Deze twee dingen overlappen elkaar echter ook omdat taal altijd relationeel is.

6.1.2. De functie van geestelijk verzorgers: ‘bekend maken’ en ‘plaatsbekledende erkenning’

Allereerst het gebrek aan passende en helpende taal. Uit de data wordt duidelijk dat de onpersoonlijke, willekeurige en bureaucratische wijze van communiceren van instanties volledig voorbij gaat aan de ervaring van Groningse gezinnen en individuen. Tegelijkertijd echter, stuit het tegenovergestelde, dat enkel het leed en de negatieve emoties benadrukt

¹⁶⁹ Denk aan theatervoorstellingen, boeken en beeldende kunst.

worden, ook op weerstand. Veel Groningers, blijkt uit de data, vinden de positie van het slachtoffer geen prettige positie. Ze houden er meer van om te ‘doen’ en ‘door te gaan’ dan om te blijven praten over wat hen overkomt. Dit blijkt uit de sterke behoefte van veel mensen, om door te gaan met het gewone leven.¹⁷⁰ De uitdaging voor hulpverleners die geschetst wordt door de deelnemers, is om taal te bieden die enerzijds erkent dat de Groningers te lijden hebben onder de aardbevingen, maar die anderzijds ook oog heeft voor het verlangen van mensen om geen slachtoffer te zijn. Een geestelijk verzorger verwoordt daarom dat de kracht van Groningers ook juist zichtbaar gemaakt moest worden. Doordat men zich zo afhankelijk is gaan voelen van instanties en andere partijen, is er nog maar weinig ruimte voor het zelfregulerende vermogen van de mensen. We moeten als Groningers laten zien, stelt zij, dat we ‘Groningers zijn’, dat we ‘nuchter zijn’ en dat we ‘ervoor gaan’¹⁷¹. Geestelijk verzorgers zijn bij uitstek geschikt, stelt zij, om de kracht van Groningers aan te boren.

Naast dat er geschikte uitingsvormen nodig zijn – waarbij de context waarin iets geuit wordt verschil maakt – is het ook noodzakelijk dat andere partijen bereid zijn te luisteren. In het aardbevingsgebied hebben mensen de ervaring dat deze bereidheid er vaak niet is. Uit de data blijkt, dat er twee verschillende manieren zijn waarop geestelijk verzorgers en predikanten hierop inspelen. Zo zien sommigen voor zichzelf een taak weggelegd in het *bekend maken* van wat er zich afspeelt in het aardbevingsgebied. Volgens de beroepsstandaard van de VGVZ, de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers, is dit het werk op macroniveau.¹⁷² Voorbeelden daarvan zijn het opsturen van opgetekende verhalen naar de regering en de samenwerking die er gezocht wordt met Groningse en niet-Groningse partijen. Het grootste gedeelte van hun tijd besteden de deelnemers van de focusgroep echter aan het bieden van *plaatsbekledende erkenning*. Dit werk vindt zowel op micro- als macroniveau plaats, wordt duidelijk uit de verschillende activiteiten van geestelijk verzorgers.¹⁷³ Goed en aandachtig luisteren waarbij men zich betrokken opstelt, staat daarbij op de eerste plaats. Het zoeken naar een gedeelde taal om het gehoorde in uit te drukken maar ook om perspectief daaraan te bieden, volgen daarop. Geestelijk verzorgers en predikanten kunnen dus een functie vervullen door taal en erkenning te bieden, waar andere partijen steken laten vallen.

¹⁷⁰ Zie 5.3.4. ‘Behoeften van bewoners’

¹⁷¹ Transcript, 29

¹⁷² Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGVZ, 2016) *Beroepsstandaard Geestelijke Verzorging 2015*, 11-12.

Geraadpleegd van <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>, op 1 augustus 2019.

Werk op macroniveau betreft onder andere ‘participatie in maatschappelijke netwerken’.

¹⁷³ Idem. Werk op microniveau betreft ‘begeleiding bij persoonlijke vragen naar zin, motivatie en inspiratie, bij worsteling met verlies en tegenslag in het leven, bij verlangen naar een goed leven en het streven om het eigen geloof en de eigen levensbeschouwing en levenskunst vorm te geven.’

6.1.3 Gemeentepredikanten en algemeen geestelijk verzorgers

Aangezien ik zowel data heb verzameld van gemeentepredikanten als van algemeen geestelijk verzorgers is het goed om nog kort aandacht te besteden aan de verschillen tussen deze twee beroepen. Het grootste verschil is dat algemeen geestelijk verzorgers¹⁷⁴ niet werken vanuit een bepaald (kerkelijk) verband terwijl gemeentepredikanten dit wel doen. Dit betekent dat het bereik van de eerste groep in principe groter is, omdat het aandeel van kerkelijk betrokkenen in veel Groningse gemeenten niet boven de 15%¹⁷⁵ uitkomt. Tegelijkertijd betekent het feit dat algemeen geestelijk verzorgers niet vanuit een instituut werken er ook voor dat ze meer inspanningen moeten doen om duidelijk te maken wat zij kunnen betekenen voor mensen. Uit de data kwam bijvoorbeeld naar voren dat de geestelijk verzorgers die speciaal waren aangesteld voor de aardbevingen, om die reden erg veel inspanning staken in het samenwerken en netwerken.

Dat algemeen geestelijk verzorgers een andere startpositie hebben dan gemeentepredikanten, heeft volgens de deelnemers van de expertmeeting, voordelen en nadelen. Een voordeel die genoemd wordt in de expertmeeting is dat mensen zich soms vrijer voelen om te praten wanneer iemand niet gebonden is aan een bepaalde religieuze affiliatie. Een van de aangestelde geestelijk verzorgers vertelt dat mensen makkelijk hun verhaal doen, omdat mensen zich er fijn bij voelen dat hun verhaal niet zo snel weer terug zal komen. Immers, de kans om diezelfde geestelijk verzorger weer tegen te komen is vaak minder groot dan bij gemeentepredikanten. Voor mensen kan het lastig zijn om telkens weer herinnerd te worden aan wat er speelt in hun leven.¹⁷⁶

Daarnaast kwam uit de data naar voren dat mensen waarde hechten aan de kerk als een 'heilige ruimte'. In de kerk willen ze boven hun dagelijkse problemen worden uitgetild. Aangezien de predikant gezien wordt als vertegenwoordiger van deze 'heilige ruimte', kunnen deze verlangens ook op hem of haar geprojecteerd worden. Deze heilige ruimte kan natuurlijk ook een belangrijke functie vervullen, maar kan in sommige gevallen het vrijuit spreken in de weg zitten.

Waar het een voordeel kan zijn dat algemeen geestelijk verzorgers niet gebonden zijn aan een

¹⁷⁴ Er zijn ook geestelijk verzorgers die wel vanuit een bepaald religieus verband werken. Die laat ik nu even buiten beschouwing, omdat de geestelijk verzorgers die in Groningen zijn aangesteld dit niet doen.

¹⁷⁵ CBS (2015) *Helpt Nederlanders is kerkelijk of religieus*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/helpt-nederlanders-is-kerkelijk-of-religieus>, op 25 september 2019

¹⁷⁶ Transcript, 34-35

bepaald instituut, kan het ook nadelig zijn. Uit de expertmeeting kwamen deze niet expliciet naar voren, maar wel werd het zichtbaar dat gemeentepredikanten gebruik maken van hun achterban waar dit voor geestelijk verzorgers nog meer zoeken is. Een voorbeeld is dat er in een platform als Platform Kerk en Aardbeving aandacht wordt gevraagd voor de aardbevingsproblematiek door andere Nederlandse kerken te vragen de klokken te luiden voor Groningen. Ook in hun preken hebben ze mogelijkheid om voor een groter gezelschap aandacht te vragen voor wat er speelt. Tegelijkertijd is het zo, dat algemene geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied zich nog in een beginfase bevindt. Het zou dus goed kunnen dat algemeen geestelijk verzorgers hun werkzaamheden nog gaan uitbreiden en dat zij ook op macroniveau meer invloed kunnen uitoefenen.

De verschillende posities van beide groepen maken dat tevens zij een andere nadruk leggen in hun werk en dat zij dus ook op een andere manier erkenning bieden. Terwijl de gemeentepredikanten vanuit de Bijbelse traditie aansluiting proberen te vinden bij het onrecht waar hun gemeente mee te maken krijgt, zijn geestelijk verzorgers meer gericht op het vinden van individuele zingeving. Daarmee bevinden predikanten en geestelijk verzorgers zich op verschillende polen van het door Taylor benoemde spanningsveld dat in het tweede hoofdstuk aan bod is gekomen. Gemeentepredikanten zijn toegerust met de taak van het bieden een plek waar tegemoet gekomen wordt aan de behoefte om ergens bij te horen, terwijl geestelijk verzorgers inspelen op het verlangen naar authenticiteit en om zelf invulling te kunnen geven aan het eigen leven. Ook zij zoeken naar overstijgende taal, maar het uitgangspunt van deze zoektocht daarnaar is verschoven van de traditie naar het individu. Het zwaartepunt ligt bij beide groepen dus op een andere plek. Tegelijkertijd staan beiden niet stil op de polen van het spanningsveld dat Taylor beschrijft, maar zoeken zij voortdurend naar oude of nieuwe taal die ervoor zorgt dat mensen zich gekend weten als individu én als onderdeel van een gemeenschap. De verschillende posities van beide groepen kunnen elkaar aanvullen in dit zoeken. Ze hoeven niet te conflicteren. Dit werd ook in de expertmeeting benadrukt.¹⁷⁷

6.2 Geestelijke zorg in het aardbevingsgebied: liefde, respect of waardering?

6.2.1 Twee punten van kritiek

Waar het gaat om het onderscheiden van verschillende vormen van erkenning, ligt het voor de hand om bij Honneth te rade te gaan. Hij laat immers zien dat de talige context, waar Taylor

¹⁷⁷ Transcript 35-36

ver schrijft, verschillende gebieden bestrijkt: zowel het privéleven van mensen, als hun rechtspositie en hun plaats op de maatschappelijke lader. Eerder in deze scriptie heb ik suggesties gegeven van de toepassing van deze verschillende deelgebieden op de problematiek in het aardbevingsgebied. Ik heb genoemd dat zowel liefde, respect en waardering op de tocht staan door de aardbevingen. Ook na het verzamelen van de data blijven deze suggesties overeind staan; uit het zien en handelen blijkt dat er aandacht nodig is voor alle drie de vormen van erkenning.

Ondanks dat de theorie van Honneth een idee kan geven van de gebieden waar een gebrek aan erkenning is, zijn er twee punten waarop de erkenningstheorie tekort lijkt te schieten om de situatie in Groningen te beschrijven. Het eerste problematische aan de toepassing van de theorie van Honneth in deze context, is dat hij sterk de nadruk legt op *erkenningseleide* conflicten, in tegenstelling tot *belangseleide* conflicten.¹⁷⁸ Dit doet hij als een tegenreactie op een atomistisch mensbeeld dat enkel fysiek zelfbehoud nastreeft. In plaats daarvan wil hij in de analyse van gemeenschappen juist de wisselwerking tussen mensen centraal stellen. In deze scriptie is gebleken dat hij met deze nadruk op de erkenningsdimensie zeker een extra dimensie toe kan voegen aan de behoeften van Groningers aan een betere behandeling. Toch is het belangrijk om niet de gehele problematiek te reduceren tot een erkenningsconflict. Uit de onderzoeken van Gronings Perspectief, maar ook uit de data van de expertmeeting, blijkt dat de behoeften van Groningers telkens beginnen bij concrete belangen, zoals financiële en materiele hulp en het in de toekomst voorkomen van meer aardbevingen. Voor het realiseren van een meer rechtvaardige situatie, is het dus van belang dat deze concrete vormen van erkenning niet ondergesneeuwd raken.¹⁷⁹

Een kritisch punt dat te maken heeft met de abstractiegraad van zijn theorie, is dat Honneth weinig oog lijkt te hebben voor concrete praktijken. Het gebrek aan liefde, respect en waardering lijkt bijvoorbeeld niet toereikend om de langdurig afhankelijke positie waarin Groningers zich bevinden te beschrijven. Veel mensen zien door de bomen het bos niet meer, waardoor het goed mogelijk is dat bepaalde formele rechten die de Groningers hebben of krijgen, niet gelijk ‘verzilverd worden’. Er is een grote kans dat mensen – omdat het al zo lang duurt - geen energie meer over hebben om zich te verdiepen in hun rechten. Ook zou het

¹⁷⁸ Van Leeuwen 2003, 103

¹⁷⁹ De filosofe Nancy Fraser heeft Axel Honneth bekritiseerd omdat zij van mening is dat Honneth zich teveel richt op symbolische erkenning en te weinig op economische herverdeling. Zie voor een dialoog tussen beide filosofen: Fraser, Nancy en Axel Honneth (2003) *Redistribution or Recognition? - A Political-Philosophical Exchange*. Verso Books: New York.

kunnen dat, wanneer er meer erkenning komt van de overheid, deze erkenning niet in goede aarde valt. Wanneer mensen langdurig miskend zijn, kunnen ze ook het uitzicht op een betere situatie verliezen en daar niet meer in geloven. Met een analyse van waar er gebrek is aan liefde, respect en waardering is dus nog lang niet het gehele plaatje in beeld. Het biedt niet genoeg zicht op de positie waarin de Groningers zich bevinden ten opzichte van de overheid en verantwoordelijke instanties.

De Nederlandse filosofe Annelies van Heijst bekritiseert Honneth ook om de reden dat hij niet genoeg oog heeft voor concrete situaties. In het boek 'Iemand zien staan', dat gaat over erkenning in de zorg, stelt zij dat hij de orde van taal als invalshoek kies en niet de praktijk.¹⁸⁰ Als hij dat wel meer zou doen, zegt zij, zou hij inzien dat in concrete (zorg)praktijken, mensen asymmetrisch tegenover elkaar staan. Ook al hebben mensen formeel dezelfde rechten en is er volgens Honneth zijn betekenisgeving sprake van 'respect' of 'waardering', dan alsnog bestaan er *reële ongelijkheden* tussen mensen, claimt van Heijst.¹⁸¹ Het is daarom de *claim van de zorgbehoevende ander*, die het motief zou moeten vormen voor het bieden van zorg, en niet de morele afweging dat iedereen voldoende erkenning verdient. De verschillende uitgangspunten van Honneth en van Heijst vallen deels te verklaren doordat Honneth zich richt op het ethisch evalueren van pluralistische samenlevingen, terwijl Van Heijst bezig is met het constitueren van een zorgethiek. Toch laat dit niet onverlet dat ze een wezenlijk andere kijk hebben op erkenning.

6.2.2. Professionele betrokkenheid

Hiervoor heb ik aangetoond op welke twee punten de theorie van Honneth tekort schiet om de situatie in het aardbevingsgebied mee te analyseren. Aangezien geestelijke zorg een vorm van zorg is, is het logisch dat voor de handvatten voor de geestelijk verzorger het tweede punt en de kritiek van Van Heijst ook van belang is. Geestelijke zorg is, net als een andere zorgberoepen, een vorm van professionele betrokkenheid die niet zomaar in te passen valt in Honneths theorie. Toch wil ik beargumenteren dat geestelijke zorg wel degelijk met erkenning te maken heeft, omdat juist de relationele aard – ofwel de dialogische identiteit – van de mens centraal staat in de zorg die geestelijk verzorgers bieden in het aardbevingsgebied.

¹⁸⁰ Heijst, Annelies van (2008) Iemand zien staan. Utrecht: Klement, 43. Deze kritiek zou tevens voor Taylor kunnen gelden.

¹⁸¹ Van Heijst schrijft: 'Uit wat ze [van Leeuwen en Honneth] zeggen kun je afleiden dat een zinnige ethiek voor de zorg volgens hen moet hameren op publieke en symmetrische verhoudingen, de rede moet waarderen en wederzijdsheid moet introduceren'. Zie: Van Heijst 2008, 43-44.

Om dit aan te tonen ga ik eerst terug naar de argumentatie van Van Heijst voor de bewering dat zorg niet gereduceerd kan worden tot de erkenningssferen van Honneth. Onder haar argumentatie ligt namelijk een diepere laag. Het vertrekpunt van de erkenningstheorie van Honneth en van de zorg verschillen wezenlijk van elkaar, denkt zij. Het vertrekpunt van Honneth's theorie ligt bij mensen die in principe allemaal dezelfde mogelijkheden hebben. Van Heijst verwoordt dit als volgt: 'De naald van de erkenningstheorie valt in de groef van hoe levens gewoonlijk lopen; althans volgens de rationele zelfredzame, veelal mannelijke mensen [...]'.¹⁸² Het vertrekpunt van Van Heijst ligt daarentegen bij de verschillende startposities die mensen hebben. Deze startposities kunnen ervoor zorgen dat de erkenningsvormen die Honneth beschrijft, niet toereikend zijn. Goede zorg moet oog hebben voor deze verschillende startposities, vanuit het idee dat we allemaal mogelijk in de schoenen van de ander hadden kunnen staan.

Dit is ook relevant voor de situatie in Groningen. In het aardbevingsgebied, zien de geestelijk verzorgers dat de ervaring van miskennis over een langere periode is opgebouwd en dat ze bovendien ontstaan is vanuit een sterke afhankelijkheid van de beslissingen van de overheid niet zomaar zal verdwijnen.¹⁸³ Dit betekent dat zelfs als er opeens wel meer erkenning zou komen, het vertrouwen niet plotseling weer hersteld is. Daarom zie je ook dat een belangrijke taak van de geestelijke zorg in het aardbevingsgebied ligt bij het zoeken naar taal en betekenis in een situatie die niet *zomaar* veranderbaar is. De onderliggende veronderstelling daarbij is, is dat leed soms onvermijdelijk is maar dat het dragelijk gemaakt kan worden door er *woorden aan te geven* en door het *samen te dragen*. Dit is wat anders dan het vertrekpunt van Honneth, die de nadruk legt op het voeren van strijd. Ook al voeren de geestelijk verzorgers en predikanten ook strijd, toch gaat hun aandacht verder. Ze kijken ook hoe de situatie waar mensen zich nu in bevinden, dragelijk gemaakt kan worden. Daarbij gaan ze dus niet alleen maar uit van hoe de situatie zou moeten zijn, maar ook hebben ze aandacht voor de situatie zoals die nu is.

De situatie in Groningen laat zien dat de wijze waarop Honneth erkenning benadert en opdeelt, ver afstaat van de concrete praktijk. Dit maakt dat een adequate toepassing van de theorie lastig is. Erkenning is niet iets dat op rationele wijze te beredeneren en te reguleren

¹⁸² Heijst, Annelies van 2008, 52

¹⁸³ Eén deelnemer vertelde bijvoorbeeld: [...] op het moment dat nu de minister zou zeggen 'Het spijt me ontzettend', dan weet ik ook niet of dat nog gevoeld gaat worden. Transcript, 30

valt, maar ontstaat vooral vanuit de relaties die we met elkaar aangaan. De erkenning die wordt geboden in relaties, bijvoorbeeld door geestelijk verzorgers, hoeft daarom ook niet altijd door strijd gewonnen te worden. Dit is ook wat Van Heijst beargumenteert. Waar Honneth claimt dat erkenning een belangrijkere drijfveer is voor strijd dan materiele belangen, verzet zij zich nog verder tegen het denken van Hobbes door het concept ‘strijd’ te bevragen. Mensen kunnen erkenning ook vrijelijk aan elkaar schenken omdat ze betrokken zijn op elkaar en omdat ze zich zelf niet graag in de positie van de ander zouden zien.¹⁸⁴ Dit is een vorm van liefde, die niet valt onder de intieme liefde die Honneth beschrijft. Het is een vorm van betrokkenheid die de rationele sfeer van waaruit Honneth nadenkt over maatschappelijke verhoudingen en relaties, overstijgt. Erkenning hoeft niet enkel gegeven te worden omdat het moreel juist is, maar mensen kunnen het ook aan elkaar geven omdat zij zich geroepen voelen door de ander.¹⁸⁵

Dit ‘geroepen zijn’ klinkt ook door in de verhalen van de geestelijk verzorgers in het aardbevingsgebied. Ze luisteren niet alleen met aandacht naar de verhalen van anderen omdat ze de morele afweging hebben gemaakt dat Groningers erkenning verdienen, maar vooral omdat ze geraakt worden door de situatie waarin zij zich bevinden. Dit wordt duidelijk uit hun uitingen van betrokkenheid, maar ook uit het feit dat aandachtig luisteren zonder vooropgestelde doelen erg belangrijk is voor de geïnterviewden. Ook in de interventies komt de aandacht voor betekenisvolle relaties naar voren. De Yucel-methode is maar één voorbeeld van een interventie waarin de contacten van mensen hebben het uitgangspunt zijn.

Tot slot, sluit de aandacht van geestelijk verzorgers voor de situatie zoals die nu is, absoluut niet uit dat ze ook verzet bieden. Uit de data blijkt juist dat plaatsbekledende erkenning goed samengaat met het bekend maken van wat er zich afspeelt. Zoals Honneth laat zien, kan het vinden van gemeenschappelijke taal taal ervoor zorgen dat mensen strijdvaardiger kunnen worden. Mensen voelen zich gesterkt waardoor ze de eerder beschreven vicieuze cirkel kunnen doorbreken. Moyaert verwoordt dit als volgt: ‘and as such they [stories] can strengthen the belief in human *communio* without, however, minimising or ignoring problems, differences, and conflicts.’¹⁸⁶ Het zoeken van gedeelde betekenis betekent dan ook

¹⁸⁴ Van Heijst verwijst bijvoorbeeld naar zorgprofessionals die op de bres gaan voor goede zorg, omdat zij zich verbonden voelen met hun werkomgeving. Zie: Van Heijst 2008, 54-55

¹⁸⁵ De filosofe Marianne Moyaert beschrijft dat religie en verhalen een vorm van overstijgende erkenning kunnen bieden. Dit is erkenning die uitstijgt boven wat mensen elkaar als individuen kunnen geven. Zie: Marianne (2009) Religion in the Public Arena: Recognition, Vulnerability and Tragedy.

¹⁸⁶ Moyaert 2009, 306

niet, zoals een deelnemer dat verwoordde, dat je ‘er dan blij mee moet zijn’, maar wel ‘dat het nu zo is zoals het is en dat je binnen die situatie er een plek voor moet creëren.’¹⁸⁷ Die plek kan voor elk mens weer anders zijn.

7. Besluit

7.1 Bevindingen

Uit de onderzoeksresultaten van Gronings Perspectief, maar ook uit de data die verzameld zijn in de expertmeeting met geestelijk verzorgers, wordt duidelijk dat het gevoel miskend te worden een sterk aanwezige component is van de aardbevingsproblematiek. Het is daarom relevant om vanuit die lens te kijken naar wat er zich afspeelt. Deze invalshoek is in het bijzonder voor de geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied interessant. Zoals is gebleken uit deze scriptie, is erkenning namelijk een concept dat zowel aan existentiële en relationele vragen als aan politieke ontwikkelingen raakt. De veelzijdigheid van het fenomeen, biedt de mogelijkheid om geestelijke zorg in het aardbevingsgebied in haar volle breedte te onderzoeken. Zowel de activistische werkzaamheden als pastorale interventies kunnen vanuit de lens van erkenning, begrepen worden.

In dit onderzoek heb ik het begrip erkenning onderzocht aan de hand van het gedachtegoed van Charles Taylor en Axel Honneth. Beiden zien relaties tussen mensen als cruciale bouwstenen in een maatschappij. Zij benadrukken dat mensen niet tot bloei kunnen komen en daarmee ook niet volwaardig kunnen meedraaien in een maatschappij, wanneer zij zich niet erkend weten door anderen. Taylor benadrukt hierbij in het bijzonder de rol van taal. Mensen begrijpen zichzelf door de verhalen die zij om zich heen zien en horen. Een belangrijk modern verhaal is bijvoorbeeld dat elk individu authentiek behoort te zijn. Waar Taylor oog heeft voor de grotere verhalen en daarmee ook voor religie, ligt de benadering van Honneth meer op het sociale en politieke vlak. Door verschillende vormen van erkenning te onderscheiden, wil hij de noden van de mens in een pluralistische samenleving duiden. Met uitzondering van de intieme sfeer van liefde, meent hij dat erkenning verkregen moet worden door het voeren van verzet of strijd.

Uit de verhalen van geestelijk verzorgers in het aardbevingsgebied, blijkt echter dat miskenning niet altijd leidt tot verzet. Door deze scriptie heen zijn daar een aantal mogelijke

¹⁸⁷ Transcript, 29

redenen voor gegeven. Eén daarvan is de bevinding dat mensen het liefst niet teveel aandacht willen besteden aan de problematiek waar ze mee te maken hebben. Door er telkens over te praten, worden de problemen telkens weer opgerakeld, terwijl veel Groningers het liefste gewoon willen doorleven.

Toch is het niet zo dat het leed daarmee ook daadwerkelijk weg is, laten de verhalen zien. Zo zien geestelijk verzorgers dat er vaak van alles naar boven komt wanneer de taal die men gebruikt, maar ook de context waarin er gepraat wordt, aansluit bij de beleving van mensen. Gesprekken in de supermarkt kunnen soms meer opleveren dan een pastoraal gesprek bij iemand thuis. Bovendien helpt een insteek waarbij de kracht van Groningers benadrukt wordt. Veel Groningers houden er namelijk niet van om zich in een slachtofferrol te bevinden. Uit deze bevindingen blijkt dus dat er behoefte is aan een benadering die aansluit bij de belevenis en behoeften van de mensen in aardbevingsgebied.

Geestelijk verzorgers aldaar, kiezen voor verschillende benaderingen waarbij er verschil is tussen de aanpak van gemeentepredikanten en geestelijk verzorgers. Een van de manieren waarop ze inspelen op de situatie is door publiekelijk de morele grenzen die overschreden worden, aan te kaarten. Dit heb ik geschaard onder ‘activisme en samenwerking’. Uit de data wordt daarnaast duidelijk dat een groot deel van hun werk bestaat uit het erkennen van het aardbevingsleed van de mensen – al is het lastig om deze erkenning onder te brengen bij verschillende vormen die Honneth benoemt. Door de ervaringen van mensen te duiden door goed te luisteren maar ook aan de hand van verschillende interventies, proberen zij te zoeken naar de kracht die mensen in zich hebben. Een dergelijke benadering, waarbij het leed onder ogen wordt gezien en er betekenis aan wordt gegeven, maakt het mogelijk dat mensen hun kracht en identiteit (her)vinden.

7.2 Verdere aanbevelingen

Dit onderzoek is verkennend van aard, dat betekent dat het veel nieuwe wegen naar ander onderzoek opent. Zo heeft dit onderzoek zich gefocust op een specifieke casus, maar het zou interessant zijn om te kijken hoe geestelijke zorg uitpakt in andere rampsituaties. Speelt miskennen in andere casussen ook een zo grote rol als in Groningen? Welke behoeften leven er daar en hoe spelen geestelijk verzorgers en predikanten daarop in?

Een andere kwestie die naar voren komt in deze scriptie is het verschil tussen

gemeentepredikanten en geestelijk verzorgers. Het is een unicum in Nederland dat in Groningen op dit moment algemeen geestelijk verzorgers gefinancierd worden door de overheid om hun werk te kunnen doen in de publieke ruimte. Gezien het feit dat het merendeel van de Nederlandse bevolking niet meer kerkelijk is, is dit een logische stap. Toch is het, vanwege het vernieuwende karakter ervan, een zoektocht hoe algemeen geestelijk verzorgers vorm moeten geven aan hun werk. Het zou goed zijn als er meer onderzoek werd gedaan naar de (mogelijke) rol van algemeen geestelijk verzorgers in de publieke ruimte.

Tot slot is er één thema onderbelicht gebleven in deze scriptie: dat is namelijk de erkenning van de geestelijk verzorgers zelf. Taylor en Honneth maken duidelijk dat élk mens erkenning nodig heeft, en professionals hebben dat dus ook. Het zou goed zijn als er meer onderzoek gedaan werd naar wat geestelijk verzorgers nodig hebben. Dit draagt namelijk ook weer bij aan de hoop en kracht die ze aan anderen kunnen bieden.

Bibliografie

Bronnen

Altmeyer, Stefan (2018) *A theory of recognition as framework for religious education. Reading Axel Honneth from a pedagogical and theological perspective.* Journal of Beliefs & Values, Vol. 39, No. 4, 424-425

Begeleidingscommissie onderzoek aardbevingen (1993) *Eindrapport multidisciplinair onderzoek naar de relatie tussen gaswinning en aardbevingen in Noord Nederland*

Brink, van den, Bert en David Owen (eds., 2007) *Recognition and Power – Axel Honneth and the Tradition of Critical Theory.* Cambridge: Cambridge University Press

Doorman, Maarten (2004) *De romantische orde.* Amsterdam: Prometheus

Fukuyama, Francis (2019) *Identiteit: waardigheid, ressentiment en identiteitspolitek.* (Originele titel: *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, vert. Robert Vernooy) Amersfoort: Atlas Contact, 76-77

Fraser, Nancy en Axel Honneth (2003) *Redistribution or Recognition? - A Political-Philosophical Exchange.* Verso Books: New York

Gifford, Robert; Steg, Linda en Joseph Reser (2011) *Ch. 8: Environmental Psychology.* In: *Handbook of Applied Psychology.* Hoboken: Blackwell Publishing, 440-470

Heijst, Annelies van (2008) *Iemand zien staan.* Utrecht: Klement

Helmich, Anouk (2018) *Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied in Groningen,* Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Godgeleerd en Godsdienstwetenschappen

Holsappel, Jorien; van Hoof, Wera; Jacobs, Jurriaan en Michel Duckers. *Psychosociale impact van de aardbevingen in Groningen een analyse van beschikbare onderzoeken.* (Impact

2017), bijlage 1

Honneth, Axel (1996) *The struggle for recognition – The moral grammar of social conflicts* (Originele titel: *Kampf an Anerkennung*, vert. Joel Anderson) Cambridge: Polity Press

Janoff-Bulman, Ronnie (1992) *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: Free Press, 8

Laceulle, Hanne (2018) *Aging and the Ethics of Authenticity*, The Gerontologist, Vol. 58, No. 5, 976

Leeuwen, Bart van (2003) *Erkenning, identiteit en verschil: Multiculturalisme en het leven met culturele diversiteit*. Leuven: Uitgeverij Acco, 26

Moyaert, Marianne (2009) *Religion in the Public Arena: Recognition, Vulnerability and Tragedy*. Ethical Perspectives, Vol. 16, No. 3, 283–309

Onderzoeksraad voor Veiligheid (2015) *Aardbevingsrisico's in Groningen onderzoek naar de rol van veiligheid van burgers in de besluitvorming over de gaswinning (1959-2014)*, Den Haag

Postmes, Tom en Katharine Stroebe e.a. – Gronings Perspectief (mei 2019) *Gaswinning en versterking - De sociale impact voor Groningers*

Postmes, Tom en Katharine Stroebe e.a.; Gronings Perspectief (nov. 2018) *Samenvatting: Gevolgen van bodembeweging voor Groningers - Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017*

Postmes, Tom en Katharine Stroebe e.a.; Gronings Perspectief (nov. 2018), *Gevolgen van bodembeweging voor Groningers - Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017*

Schoutens, Angelina M. (2018) *Transformatie van identiteiten als gevolg van protest*, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Gedrags- en

Maatschappijwetenschappen

Taylor, Charles (1975) *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press

Taylor, Charles (1989) *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press

Taylor, Charles (1994) 'The Politics of Recognition', in Charles Taylor e.a., *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press

Taylor, Charles (1994) *Multiculturalism*. Revised edition. Princeton: Princeton University Press, 26

Taylor (2007) *Een seculiere tijd* (Originele titel: *A Secular Age*, vert. Marjolijn M. Stoltenkamp). Rotterdam: Lemniscaat

Verhaeghe, Paul (2018) *Intimiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij

Internetbronnen

Andere Tijden (2011, 19 februari) *Betere tied'n in Groningen*. Geraadpleegd van: <https://www.anderetijden.nl/aflevering/209/Betere-tiedn-in-Groningen>, op 1 juli, 2019

Berg, Jurre van den (2015, 18 februari) *Hoogstens zou het servies een keertje rammelen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoogstens-zou-het-servies-een-keertje-rammelen~bb7b2e65/>, op 21 juli, 2019

Borgdoff, Suzanne (2015, 28 maart) *Trijntje scoort met tranentrekker voor Marco*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/sterren/trijntje-scoort-met-tranentrekker-voor-marco~a6e9e8f7/>, op 26 augustus, 2019

CBS (2015) *Helft Nederlanders is kerkelijk of religieus*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/helft-nederlanders-is-kerkelijk-of-religieus>, op 25 september 2019

Historiek red. (2018, 10 maart) *Gaswinning in Groningen: geschiedenis, gevolgen en toekomst*. Geraadpleegd van <https://historiek.net/gaswinning-in-groningen-geschiedenis-gevolgen/74692/>, op 29 juli 2019

Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (2018, 17 mei) *Toename seismische energie Groningen*. Geraadpleegd van: <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/toename-seismische-energie-groningen>, geraadpleegd op 21 juli 2019

Langelier, Thereza [z.d.] *Mythen en sagen: speuren naar spoken en duivels*. Geraadpleegd van <https://www.ukrant.nl/magazine/speuren-naar-spoken-en-duivels/>, op 21 juli 2019

Lijster, Thijs (2018) *Poreus*. In *Filosofie Magazine: Vol. 2/2018*. Geraadpleegd van <https://www.filosofie.nl/nl/artikel/48799/thijs-lijster-poreus.html>, op 20 juli 2019

NOS (2017, 3 juli) *VN: Nederland moet maatregelen nemen tegen gevolgen gaswinning Groningen*. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2181276-vn-nederland-moet-maatregelen-nemen-tegen-gevolgen-gaswinning-groningen.html>, op 30 juli, 2019

NOS (2019, 23 mei) *Sorry Wiebes voor 'bevinkje' bij luidruchtig onthaal in Groningen*. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2285967-sorry-wiebes-voor-bevinkje-bij-luidruchtig-onthaal-in-groningen.html>, op 15 juli 2019

Platform Kerk en Aardbeving (2015) *Zienswijze Platform Kerk en Aardbeving*. Geraadpleegd van <https://kerkenaarbeving.nl/standpunten/zienswijze-platform-kerk-en-aardbevingen/>, op 25 september 2019

Psy-zo [z.d.] *Wat is een trauma*. Geraadpleegd van <https://www.psy-zo.nl/praktijk/wat-is-een-trauma/>, op 29 juli 2019

Solidair Groningen en Drenthe [z.d.] *Geestelijke verzorging in het aardbevingsgebied*. Geraadpleegd van <https://www.solidairgroningendrenthe.nl/geestelijke-verzorging-in-het-aardbevingsgebied>, op 26 augustus, 2019

Staten Generaal, 'Aanhangsel Tweede Kamer 1986-1987 nummer 669', [verslag],.

Geraadpleegd van

<https://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?id=sgd%3A19861987%3A0001702&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Bvan%5D=1814++1815&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Btot%5D=1994++1995&zoekopdracht%5Bzoekwoorden%5D=aardschok+1986&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B0%5D>, op 21 juli 2019

Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, Rome, 04-11-1950 (Geldend van 10-06-2010 t/m heden) Geraadpleegd van

<https://wetten.overheid.nl/BWBV0001000/2010-06-10>, op 30 juli, 2019

Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGVZ, 2016) *Beroepsstandaard Geestelijke Verzorging 2015*. Geraadpleegd van <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>, op 1 augustus 2019

Wet veiligheidsregio's (Geldend van 01-01-2019 t/m heden) Geraadpleegd via

<http://wetten.overheid.nl/BWBR0027466/2018-01-01>, op 1 augustus 2019